ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
ВІДКРИТИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ
«УКРАЇНА»
ВІННИЦЬКИЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ІНСТИТУТ

Кафедра реабілітаційних технологій

Освітня програма «Соціальна робота»
Спеціальність: 231 «Соціальна робота»

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня «бакалавр»

«ПРОФІЛАКТИКА БУЛІНГУ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ ЗАСОБАМИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ»

Здобувачки освіти:
Цуркан Тетяни Володимірівни

Науковий керівник:
к.пед.н., доц. Шевченко О.А.

Рецензент:
д.пед.н., доцент Султанова Н.В.

Допущено до захисту рішенням кафедри реабілітаційних технологій
Протокол № 11 від «01» червня 2026р.
Завідувач кафедри _____ Башинська О.І.
(підпис)

Вінниця 2026

ЗМІСТ

ВСТУП 3

РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ 7

1.1 Сутність булінгу та причини його виникнення в освітньому середовищі 7

1.2 Соціальна робота як засіб профілактики булінгу серед учнівської молоді 13

1.3 Нормативно-правові основи організації профілактики булінгу в закладах освіти 18

Висновки до 1 розділу 23

РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ 26

2.1 Організація та методика дослідження проблеми булінгу в закладах освіти 26

2.2 Аналіз рівня поширення булінгу в освітньому середовищі 32

2.3 Напрями вдосконалення профілактики булінгу засобами соціальної роботи 43

Висновки до 2 розділу 57

ВИСНОВКИ 59

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 63

ДОДАТКИ 69

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Освітнє середовище є одним із ключових соціальних просторів формування особистості дитини, її моральних цінностей, моделей поведінки та навичок міжособистісної взаємодії. Водночас сучасні соціальні трансформації, зростання психологічної напруги в суспільстві, поширення агресивних моделей комунікації та вплив інформаційного середовища зумовлюють збільшення випадків булінгу серед дітей та підлітків.

Проблема булінгу в закладах освіти сьогодні набула не лише педагогічного чи психологічного, а й виразного соціального характеру, оскільки її наслідки негативно впливають на емоційний стан дитини, процес соціалізації, навчальну діяльність та міжособистісні стосунки.

Особливу увагу в сучасних умовах привертає необхідність профілактики булінгу засобами соціальної роботи. Саме фахівці соціальної сфери відіграють важливу роль у створенні безпечного освітнього середовища, організації соціально-профілактичної діяльності, формуванні навичок ненасильницької комунікації та розвитку толерантних взаємин між учасниками освітнього процесу.

Ефективна профілактика булінгу потребує комплексного підходу, який поєднує соціально-педагогічну, психологічну, інформаційно-просвітницьку та консультативну роботу з учнями, педагогами й батьками.

Зростання кількості випадків булінгу в освітньому середовищі, необхідність своєчасного виявлення проявів насильства та пошуку ефективних засобів їх попередження визначають актуальність дослідження проблеми профілактики булінгу в закладах освіти засобами соціальної роботи.

Джерельна база дослідження. Теоретичні засади соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності висвітлено у працях О. Агаркова [1], М. Лукашевича [27], Т. Семигіної [47], А. Тюпті [54], І. Іванової [54], Н. Кривоконь [24]. Питання профілактики булінгу в освітньому середовищі досліджували В.

Андрієнкова [2], О. Берзіня [5], В. Бондар [6], Т. Лях [6], І. Нохріна [6; 32], Ю. Бриндіков [7], Л. Кашкарьова [19], С. Куряча [25], Я. Носач [31], Н. Столярова [52], М. Харитонова [56], Д. Ячменьова [58].

Соціально-психологічні аспекти булінгу, його причини та особливості прояву в підлітковому середовищі розкрито у працях А. Брухлей [8], І. Киричук [20], І. Турчиної [20], Ю. Лимар [20], О. Кормило [23], Н. Лалак [26], В. Пеняк [26], Є. Соболь [49], А. Корнійченко [49], Д. Сорочан [50], М. Хараджи [55], В. Пархомович [55]. Проблеми організації профілактичної роботи в закладах освіти та використання сучасних технологій соціальної роботи висвітлено у дослідженнях А. Поляничко [38; 39], Н. Рудкевич [46], Т. Журавель [16], Н. Омельченко [33], В. Опалюк [34].

Важливе значення для дослідження мають нормативно-правові акти України, зокрема Закон України «Про освіту» [43], Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [44], Закон України «Про соціальні послуги» [45], Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» [41], а також нормативні документи Міністерства освіти і науки України щодо реагування на випадки булінгу в закладах освіти [13].

Незважаючи на значну кількість наукових праць, проблема профілактики булінгу засобами соціальної роботи потребує подальшого вивчення. Недостатньо дослідженими залишаються питання ефективності сучасних соціально-профілактичних технологій, міжвідомчої взаємодії фахівців у сфері профілактики булінгу та формування безпечного освітнього середовища в умовах сучасних соціальних викликів. Це зумовило вибір теми кваліфікаційної роботи та визначило її актуальність.

Мета дослідження – здійснити теоретичний аналіз особливостей профілактики булінгу в закладах освіти засобами соціальної роботи, дослідити рівень поширення булінгу в освітньому середовищі та обґрунтувати напрями вдосконалення соціально-профілактичної діяльності.

Відповідно до поставленої мети визначено такі завдання дослідження:

1) проаналізувати науково-теоретичні засади профілактики булінгу в закладах освіти;

2) дослідити рівень поширення булінгу та особливості його прояву в освітньому середовищі;

3) обґрунтувати напрями вдосконалення профілактики булінгу засобами соціальної роботи.

Об'єкт дослідження – процес профілактики булінгу в закладах освіти.

Предмет дослідження – особливості профілактики булінгу в закладах освіти засобами соціальної роботи.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та реалізації завдань дослідження використано комплекс взаємопов'язаних методів наукового пізнання.

Серед теоретичних методів застосовано *аналіз, синтез, узагальнення та систематизацію* наукової літератури, нормативно-правових документів і сучасних підходів до організації профілактики булінгу, що дало змогу розкрити сутність булінгу як соціально-психологічного явища та визначити особливості соціальної роботи у сфері його профілактики.

На емпіричному рівні використано *метод соціометрії,* який дозволив дослідити особливості міжособистісних взаємин у колективі, виявити рівень соціального прийняття та ізольованості учнів, а також визначити ризики виникнення булінгу в освітньому середовищі. Також застосовано *метод кейс-аналізу,* що забезпечив можливість дослідити реальні ситуації проявів булінгу, визначити особливості реагування учасників освітнього процесу та оцінити ефективність соціально-профілактичних заходів у закладах освіти.

Для обробки результатів дослідження використано методи математичної статистики, зокрема коефіцієнт рангової кореляції Спірмена, який дав змогу встановити взаємозв'язок між рівнем міжособистісної взаємодії учнів та поширенням проявів булінгу в освітньому середовищі.

Публікації. Цуркан Т. *Профілактика булінгу як напрям соціальної роботи в закладах освіти.* Сучасні технології розвитку людини в інтегрованому

суспільстві в умовах воєнного стану : матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції, м. Миколаїв, 15 травня 2026 р. / за заг. ред. А. М. Старєвої ; упоряд. С. В. Кандюк-Лебідь. Миколаїв : Іліон, 2026. 464 с.

Структура кваліфікаційної роботи обумовлена логікою дослідження, його завданнями і складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (58 джерел) та 2 додатків. Загальний обсяг дипломної роботи становить 78 сторінок.

РОЗДІЛ 1
НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

1.1 Сутність булінгу та причини його виникнення в освітньому середовищі

У сучасному освітньому середовищі проблема булінгу посідає одне з найбільш тривожних місць серед соціально-психологічних проблем дитячого та підліткового середовища. Ще відносно недавно агресивну поведінку між учнями нерідко сприймали як «звичайні дитячі конфлікти» або особливості підліткового віку. Проте сьогодні стає очевидним, що булінг є значно складнішим явищем, яке здатне серйозно впливати на психоемоційний стан дитини, її соціалізацію, самооцінку та загальне психологічне благополуччя.

Особливої актуальності ця проблема набула в умовах сучасного українського суспільства. Соціальна нестабільність, воєнні події, емоційне напруження, тривале перебування дітей у стресових умовах та загальне зростання рівня тривожності впливають і на атмосферу в закладах освіти. Діти дедалі частіше демонструють емоційну нестійкість, агресивність або труднощі у взаємодії з однолітками. У таких умовах проблема булінгу виходить далеко за межі окремих конфліктів між учнями й починає розглядатися як складне соціально-психологічне явище.

Ми вважаємо, що небезпека булінгу полягає не лише у відкритих проявах агресії. Значно серйознішою є його систематичність та поступовий вплив на особистість дитини. Коли приниження, висміювання чи психологічний тиск повторюються регулярно, дитина починає втрачати відчуття безпеки, впевненість у собі та довіру до оточення. Через це навіть звичайне перебування у школі може викликати страх, тривогу та емоційне виснаження.

У науковій літературі поняття булінгу трактується по-різному, однак більшість дослідників акцентує увагу саме на систематичному характері

агресивної поведінки. Зокрема, О. Кормило зазначає, що булінг є формою насильницької поведінки, яка передбачає цілеспрямоване приниження, психологічний тиск або агресію щодо людини, яка не може повноцінно себе захистити [23, с. 178]. Важливо, що у таких ситуаціях між учасниками зазвичай існує певний дисбаланс сили – фізичної, психологічної чи соціальної.

Водночас булінг не завжди проявляється через відкриту фізичну агресію. У сучасному освітньому середовищі дедалі частіше зустрічаються приховані форми психологічного тиску: ігнорування, висміювання, поширення чуток, соціальна ізоляція або приниження у соціальних мережах. Такі прояви іноді залишаються непомітними для педагогів і батьків, однак саме вони можуть найбільш руйнівно впливати на емоційний стан дитини.

На думку Д. Сорочан, булінг характеризується не лише агресивністю, а й повторюваністю дій, спрямованих на приниження іншої людини [50, с. 14]. Саме систематичність відрізняє булінг від звичайного конфлікту між дітьми.

Нами було узагальнено, що у сучасній науковій літературі основними ознаками булінгу є:

– систематичність агресивної поведінки;

– наявність психологічної чи фізичної переваги;

– цілеспрямоване приниження іншої людини;

– заподіяння психологічного дискомфорту;

– формування відчуття страху або беззахисності у постраждалої особи;

– нерівність сил між учасниками ситуації.

Таким чином, булінг доцільно розглядати не як одноразову суперечку між учнями, а як тривалий процес психологічного або фізичного тиску, який негативно впливає на розвиток особистості дитини.

Особливість булінгу полягає ще й у тому, що він рідко обмежується лише взаємодією між агресором і постраждалим. У більшості випадків у ситуацію так чи інакше залучений увесь колектив. Частина дітей підтримує агресора, інші займають позицію спостерігачів, а хтось свідомо уникає втручання через страх

самому стати об’єктом цькування. Через це булінг поступово стає проблемою всього освітнього середовища.

Л. Лалак та В. Пеняк підкреслюють, що булінг у шкільному середовищі є наслідком порушення міжособистісних взаємин та несприятливого психологічного клімату в колективі [26, с. 133]. Саме тому ефективна профілактика повинна бути спрямована не лише на окремих учнів, а й на атмосферу у закладі освіти загалом.

Для кращого розуміння особливостей булінгу нами було систематизовано його основні форми (таблиця 1.1.)

Таблиця 1.1

Основні форми булінгу в освітньому середовищі

Форма булінгу	**Характеристика проявів**	**Можливі наслідки для дитини**
Фізичний булінг	Штовхання, побиття, псування речей, фізичне залякування	Страх, тривожність, фізичні травми, уникнення школи
Психологічний булінг	Образи, приниження, насмішки, погрози	Зниження самооцінки, емоційне виснаження
Соціальний булінг	Ігнорування, виключення зі спілкування, ізоляція	Відчуття самотності, соціальна дезадаптація
Вербальний булінг	Обзивання, принизливі жарти, словесні образи	Формування невпевненості у собі
Кібербулінг	Переслідування у соціальних мережах, образливі повідомлення, поширення фото чи відео	Постійне емоційне напруження, страх публічного осуду
Економічний булінг	Вимагання грошей, псування особистих речей	Відчуття беззахисності та приниження

Джерело: розроблено автором на основі [2; 15; 23; 50].

Аналізуючи різні форми булінгу, можна помітити, що найбільш поширеним сьогодні є саме психологічний тиск. Якщо фізичне насильство педагоги можуть помітити відносно швидко, то емоційне приниження часто залишається прихованим. Дитина може тривалий час переживати психологічний дискомфорт, не наважуючись розповісти про це дорослим.

Особливо складною проблемою в сучасних умовах став кібербулінг. Соціальні мережі суттєво змінили характер взаємодії між дітьми та підлітками.

Якщо раніше агресія переважно обмежувалася межами школи, то сьогодні психологічний тиск може продовжуватися фактично цілодобово.

На це звертають увагу А. Гунько та Т. Веретенко, зазначаючи, що інформаційно-комунікаційні технології створюють нові ризики для поширення булінгу серед підлітків [12, с. 5]. Через швидке поширення інформації приниження у цифровому просторі часто переживається дитиною ще болючіше, ніж конфлікти у реальному спілкуванні.

Ми вважаємо, що небезпека кібербулінгу полягає ще й у його безперервності. Якщо після уроків дитина хоча б тимчасово залишала простір шкільного конфлікту, то сьогодні психологічний тиск може продовжуватися через повідомлення, соціальні мережі чи групові чати.

Водночас причини виникнення булінгу в освітньому середовищі є багатогранними. Не існує одного чинника, який автоматично призводить до агресивної поведінки. Найчастіше проблема формується під впливом сукупності психологічних, соціальних, сімейних та педагогічних причин.

Нами було узагальнено, що до основних причин виникнення булінгу належать:

– несприятлива атмосфера у сім’ї;

– дефіцит емоційної підтримки;

– агресивні моделі поведінки в оточенні;

– низький рівень розвитку емпатії;

– прагнення самоствердитися серед однолітків;

– невміння конструктивно вирішувати конфлікти;

– емоційна нестабільність;

– негативний психологічний клімат у класі;

– недостатній контроль з боку дорослих;

– вплив соціальних мереж та медіа.

Суттєвий вплив на формування агресивної поведінки має й сімейне середовище. Якщо дитина постійно спостерігає конфлікти, насильство або

приниження у родині, вона може почати сприймати агресію як нормальний спосіб взаємодії з іншими людьми.

На думку Р. Павелківа, саме сім'я є одним із ключових чинників формування моделей поведінки дитини [36, с. 214]. Недостатня увага до емоційних потреб дитини або жорсткі методи виховання можуть негативно впливати на її здатність будувати безпечні міжособистісні взаємини.

Разом із тим булінг часто пов'язаний із прагненням підлітків до самоствердження. Для частини дітей демонстрація сили або домінування стає способом отримати авторитет у колективі. Особливо помітно це у підлітковому віці, коли значення соціального статусу серед однолітків суттєво зростає.

Р. Кацавець зазначає, що підлітковий вік характеризується підвищеною емоційністю, нестабільністю самооцінки та потребою у визнанні [18, с. 58]. Саме тому частина підлітків починає самоствердж уватися через агресивну поведінку.

Для узагальнення основних причин виникнення булінгу нами було розроблено таблицю 1.2.

Таблиця 1.2

Причини виникнення булінгу в освітньому середовищі

Група причин	**Характеристика**	**Можливий вплив**
Психологічні	Низька самооцінка, емоційна нестабільність, труднощі саморегуляції	Агресивна поведінка або вразливість до цькування
Сімейні	Конфлікти у родині, жорстоке виховання, дефіцит уваги	Формування агресивних моделей поведінки
Соціальні	Прагнення домінування, вплив групи однолітків	Посилення групової агресії
Педагогічні	Ігнорування конфліктів, недостатній контроль	Поширення атмосфери безкарності
Інформаційні	Агресивний контент, вплив соціальних мереж	Нормалізація насильницької поведінки
Соціально-психологічні	Негативний клімат у колективі, відсутність підтримки	Погіршення міжособистісних взаємин

Джерело: розроблено автором на основі [7; 15; 18; 26; 49].

Важливо розуміти, що булінг негативно впливає не лише на постраждалу дитину. Постійне перебування у середовищі агресії поступово змінює

атмосферу всього учнівського колективу. У дітей формується страх бути відкинутими, знижується рівень довіри між однолітками, погіршується психологічний клімат у класі.

Ми дійшли висновку, що булінг руйнує відчуття безпеки в освітньому середовищі. Якщо дитина постійно очікує приниження або насмішок, процес навчання відходить на другий план, а основною потребою стає психологічний захист.

На це звертають увагу Є. Соболь та А. Корнійченко, які підкреслюють, що булінг негативно впливає на психоемоційний розвиток особистості та процес соціалізації дитини [49, с. 6].

Особливо небезпечними наслідками булінгу є:

– підвищена тривожність;

– емоційне виснаження;

– зниження самооцінки;

– страх соціальної взаємодії;

– труднощі адаптації;

– депресивні переживання;

– формування почуття самотності;

– уникнення освітнього середовища.

Водночас переживання булінгу може впливати і на подальше доросле життя людини. Частина дітей, які тривалий час зазнавали психологічного тиску, у майбутньому мають труднощі з довірою до інших, відчуттям власної цінності або побудовою міжособистісних взаємин.

Таким чином, булінг є складним соціально-психологічним явищем, яке суттєво впливає на розвиток особистості дитини, її емоційний стан та процес соціалізації. У сучасному освітньому середовищі булінг проявляється у різних формах – від відкритої фізичної агресії до прихованого психологічного тиску та кібербулінгу.

Причини його виникнення мають комплексний характер і пов’язані з психологічними, сімейними, соціальними та педагогічними чинниками.

Саме тому ефективна профілактика булінгу потребує системного підходу, спрямованого не лише на реагування у конфліктних ситуаціях, а й на формування безпечного освітнього середовища, розвитку культури поваги та підтримки між усіма учасниками освітнього процесу.

1.2 Соціальна робота як засіб профілактики булінгу серед учнівської молоді

Після аналізу основних напрямів соціальної роботи у сфері профілактики булінгу ми дійшли висновку, що ефективність такої діяльності значною мірою залежить від системності та комплексності підходу. На практиці булінг рідко виникає через одну конкретну причину. Найчастіше це результат поєднання психологічних труднощів, проблем у комунікації, несприятливої атмосфери в колективі та недостатньої уваги до емоційних потреб дітей. Саме тому соціальна робота повинна охоплювати не окремі епізодичні заходи, а постійну профілактичну діяльність.

У сучасних умовах школа фактично стала одним із ключових соціальних просторів, де дитина проводить значну частину свого життя. Від того, наскільки безпечним і психологічно комфортним є це середовище, значною мірою залежить емоційний стан учня, його впевненість у собі та здатність будувати здорові взаємини з іншими людьми.

Ми вважаємо, що проблема булінгу сьогодні тісно пов’язана із загальним емоційним станом суспільства. Тривале перебування дітей у ситуації соціальної нестабільності, воєнного стресу, постійної тривоги та інформаційного перевантаження нерідко посилює рівень внутрішнього напруження. Частина дітей починає демонструвати агресивні реакції, інші ж стають більш замкненими та психологічно вразливими.

На думку О. Михайленко, булінг у сучасному освітньому середовищі слід розглядати як наслідок порушення безпечної соціальної взаємодії між

учасниками освітнього процесу [30, с. 127]. Саме тому профілактична діяльність повинна бути спрямована не лише на окремих учнів, а й на загальну атмосферу в закладі освіти.

Особливе значення у соціальній роботі має саме раннє виявлення проблем у дитячому колективі. Дуже часто перші прояви булінгу виглядають як незначні суперечки, образливі жарти чи короткочасні конфлікти між учнями. Однак якщо подібні ситуації залишаються без уваги, вони можуть поступово перерости у систематичний психологічний тиск.

Саме тому соціальний педагог повинен постійно аналізувати особливості взаємодії між учнями, звертати увагу на зміни у поведінці дітей, рівень їхньої тривожності, замкненості або соціальної ізоляції.

Нами було узагальнено, що ознаками можливого психологічного неблагополуччя дитини можуть бути:

– різке зниження комунікативної активності;

– уникнення взаємодії з однокласниками;

– небажання відвідувати школу;

– емоційна нестабільність;

– підвищена тривожність;

– порушення концентрації уваги;

– замкненість;

– різкі зміни настрою;

– зниження навчальної мотивації;

– страх відповідати перед класом.

Для більш ґрунтовного розуміння функцій соціальної роботи у сфері профілактики булінгу нами було деталізовано основні напрями діяльності фахівців соціальної сфери в таблиці 1.3.

Таблиця 1.3

Комплексна характеристика напрямів соціальної роботи щодо профілактики булінгу в закладах освіти

Напрям соціальної роботи	**Основний зміст діяльності**	**Методи та форми роботи**	**Очікуваний результат**	**Можливі труднощі реалізації**
Соціально-діагностична діяльність	Виявлення ознак психологічного неблагополуччя, аналіз атмосфери у класі, визначення груп ризику	Спостереження, анкетування, бесіди, соціометрія	Своєчасне виявлення ризиків булінгу	Приховування проблем дітьми, недостатня довіра
Психолого-профілактична робота	Попередження агресивної поведінки та конфліктів	Тренінги, інтерактивні заняття, виховні години	Формування навичок безпечної комунікації	Формальне ставлення учнів до заходів
Консультативна діяльність	Надання підтримки учням, педагогам та батькам	Індивідуальні консультації, рекомендації	Зниження емоційного напруження	Небажання звертатися по допомогу
Корекційна робота	Подолання наслідків булінгу та агресивної поведінки	Психологічні вправи, індивідуальна підтримка	Стабілізація емоційного стану дітей	Тривалість процесу відновлення
Інформаційно-просвітницька діяльність	Поширення інформації щодо проблеми булінгу	Лекції, буклети, тематичні кампанії	Підвищення рівня обізнаності	Низька зацікавленість окремих учасників
Соціально-педагогічний супровід	Підтримка дітей групи ризику	Постійний моніторинг та взаємодія з родиною	Полегшення адаптації дитини	Велике професійне навантаження
Робота з педагогічним колективом	Формування готовності вчителів до реагування на булінг	Семінари, тренінги, консультації	Єдина система реагування у школі	Емоційне вигорання педагогів
Робота з батьками	Формування відповідального ставлення до проблеми	Батьківські збори, тренінги, бесіди	Посилення співпраці сім'ї та школи	Байдужість окремих батьків

Джерело: розроблено автором на основі [5; 14; 23; 30; 49].

Після узагальнення основних напрямів соціальної роботи стає очевидним, що профілактика булінгу потребує не окремих формальних заходів, а постійної взаємодії між усіма учасниками освітнього процесу. Якщо хоча б одна складова

цієї системи працює недостатньо ефективно, ризик виникнення булінгу суттєво зростає.

Особливо важливим у сучасних умовах є розвиток емоційної компетентності учнів. Частина дітей просто не вміє екологічно виражати власні емоції, конструктивно реагувати на конфлікти чи усвідомлювати психологічний стан інших людей.

Ми вважаємо, що саме дефіцит емпатії часто стає одним із підґрунтів агресивної поведінки серед учнівської молоді. Якщо дитина не розуміє, наскільки болісними можуть бути її слова або дії для іншої людини, ризик психологічного насильства суттєво зростає.

На це звертає увагу Р. Кацавець, підкреслюючи, що формування емоційної культури учнів є важливою умовою профілактики конфліктної поведінки [18, с. 61].

У сучасній соціально-педагогічній практиці дедалі більшого значення набувають інтерактивні форми профілактичної роботи. Звичайні лекції або формальні бесіди часто не викликають у дітей емоційного відгуку. Значно ефективніше працюють методи, які дозволяють учням бути активними учасниками процесу.

Нами було узагальнено, що найбільш ефективними формами профілактичної роботи є:

– тренінгові заняття;

– рольові ігри;

– моделювання конфліктних ситуацій;

– вправи на розвиток емпатії;

– групові дискусії;

– арттерапевтичні методики;

– інтерактивні заняття;

– колективні проєкти;

– психологічні практикуми.

Саме такі форми діяльності допомагають дитині не просто отримати інформацію, а навчитися практично застосовувати навички безпечної взаємодії.

Особливої уваги сьогодні потребує профілактика кібербулінгу. Соціальні мережі стали невід'ємною частиною життя сучасних дітей та підлітків. Через це значна частина конфліктів переноситься саме у цифровий простір.

На думку А. Гунько та Т. Веретенко, кібербулінг є однією з найбільш небезпечних форм сучасного психологічного насильства через постійну доступність цифрового середовища [12, с. 8].

Для узагальнення основних ризиків та напрямів профілактики кібербулінгу нами було розроблено таблицю 1.4.

Таблиця 1.4

Особливості профілактики кібербулінгу серед учнівської молоді

Проблемний аспект	**Прояви кібербулінгу**	**Наслідки для дитини**	**Напрями соціальної роботи**
Психологічний тиск	Образливі повідомлення, погрози	Тривожність, страх, емоційне виснаження	Психологічна підтримка, консультування
Соціальне приниження	Поширення фото, відео, чуток	Втрата самооцінки, ізоляція	Робота з колективом та батьками
Групова агресія	Приниження у чатах, онлайн-ігнорування	Почуття самотності та беззахисності	Формування культури цифрового спілкування
Інформаційне переслідування	Постійні повідомлення чи коментарі	Хронічне емоційне напруження	Навчання цифровій безпеці
Анонімна агресія	Використання фейкових акаунтів	Відчуття небезпеки та безконтрольності	Підвищення обізнаності щодо механізмів захисту
Публічне висміювання	Масове поширення образливого контенту	Соціальна тривожність	Розвиток навичок емоційної стійкості

Джерело: розроблено автором на основі [12; 23; 30; 49].

Водночас профілактика булінгу неможлива без активної співпраці з батьками. Досить часто дорослі або не помічають ознак психологічного неблагополуччя дитини, або недооцінюють серйозність проблеми. Частина батьків схильна сприймати агресивну поведінку як «особливість характеру» чи навіть ознаку сили.

Ми дійшли висновку, що подібне ставлення лише поглиблює проблему. Якщо дитина не отримує чітких моральних орієнтирів щодо неприйнятності насильства, агресивна поведінка може поступово закріплюватися.

Саме тому важливими напрямами роботи з батьками є:

– просвітницькі зустрічі;

– індивідуальні консультації;

– тематичні тренінги;

– інформування щодо ознак булінгу;

– формування навичок підтримувального спілкування з дитиною.

Особливе значення має і підтримка педагогів. У сучасних умовах учителі також перебувають у стані емоційного виснаження через значне навантаження, воєнний стрес та психологічну напругу. Через це іноді педагоги можуть не помічати прихованих конфліктів між учнями або не мати достатнього ресурсу для ефективного реагування.

Саме тому соціальна робота повинна охоплювати не лише дітей, а й увесь освітній простір.

Таким чином, соціальна робота є одним із ключових засобів профілактики булінгу серед учнівської молоді. Її ефективність визначається системністю, комплексністю та здатністю охоплювати різні аспекти шкільного життя. Профілактика булінгу повинна бути спрямована не лише на реагування у конфліктних ситуаціях, а й на формування безпечного освітнього середовища, розвиток культури поваги, підтримки та відповідального ставлення до інших людей.

1.3 Нормативно-правові основи організації профілактики булінгу в закладах освіти

У процесі аналізу нормативно-правових основ профілактики булінгу нами було встановлено, що сучасне законодавство дедалі більше орієнтується саме

на дитиноцентричний підхід. Це означає, що в центрі уваги перебуває не формальне дотримання правил, а реальний захист психологічного благополуччя дитини. Саме тому сьогодні питання профілактики булінгу тісно пов’язане із забезпеченням прав людини, розвитком безпечного освітнього простору та формуванням гуманістичних принципів взаємодії в закладах освіти.

Водночас важливо розуміти, що будь-яка нормативно-правова система буде ефективною лише тоді, коли вона сприймається учасниками освітнього процесу не як формальна вимога, а як необхідна умова безпечного співіснування. На практиці частина учнів може сприймати правила поведінки лише як систему заборон, не усвідомлюючи їхнього реального значення для захисту власної гідності та безпеки інших людей.

Ми вважаємо, що саме тому сучасна система профілактики булінгу повинна поєднувати правові механізми із виховною та просвітницькою діяльністю. Дитина має не просто знати про існування відповідальності за булінг, а розуміти, чому психологічне чи фізичне насильство є неприйнятним.

На думку О. Безпалько, формування безпечного освітнього середовища неможливе без розвитку соціальної відповідальності та культури взаємоповаги серед учнівської молоді [5, с. 126]. Саме тому профілактична діяльність повинна мати не лише юридичний, а й соціально-виховний характер.

Особливого значення сьогодні набуває проблема прихованих форм булінгу. У багатьох випадках психологічне насильство не має відкритих проявів і залишається малопомітним для педагогів або батьків. Дитина може систематично переживати приниження, соціальне виключення чи емоційний тиск, але не повідомляти про це через страх або недовіру.

Саме тому нормативно-правова система профілактики булінгу передбачає необхідність постійного моніторингу психологічного клімату в учнівському середовищі. Йдеться не лише про реагування на вже зафіксовані випадки, а й про виявлення потенційних ризиків.

Нами було узагальнено, що до основних ознак неблагополучної атмосфери в учнівському колективі належать:

– високий рівень конфліктності;

– соціальна ізоляція окремих учнів;

– часті прояви агресії;

– емоційна напруженість у спілкуванні;

– поширення образливих жартів;

– страх дітей висловлювати власну думку;

– уникнення колективної взаємодії;

– низький рівень довіри між учнями та педагогами.

Таким чином, нормативно-правове забезпечення профілактики булінгу передбачає не лише формальне виконання законодавчих вимог, а й постійну роботу над підтриманням психологічно безпечного середовища.

Особливу роль у реалізації законодавчих норм відіграє адміністрація закладу освіти. Саме керівництво школи відповідає за організацію внутрішньої системи профілактики булінгу, координацію діяльності педагогів та взаємодію із відповідними службами.

Ми дійшли висновку, що ефективність профілактичної роботи значною мірою залежить від позиції адміністрації. Якщо проблема булінгу замовчується або сприймається формально, учні значно рідше звертаються по допомогу, а випадки насильства можуть набувати системного характеру.

На це звертає увагу В. Ковальська, зазначаючи, що адміністрація закладу освіти повинна забезпечувати не лише контроль за дотриманням нормативних вимог, а й формування атмосфери довіри та підтримки в учнівському середовищі [21, с. 47].

Для більш ґрунтовного аналізу нами було систематизовано основні складові внутрішньої системи профілактики булінгу в закладі освіти в таблицю 1.5.

Після узагальнення складових внутрішньої системи профілактики булінгу стає очевидним, що така діяльність повинна бути постійною та багаторівневою. Разові акції чи формальні бесіди не здатні суттєво вплинути на рівень насильства в учнівському середовищі.

Таблиця 1.5

Складові внутрішньої системи профілактики булінгу в закладах освіти

Складова системи профілактики	**Характеристика та значення у профілактичній діяльності**
Нормативна база закладу освіти	Включає правила поведінки, порядок реагування на випадки булінгу, внутрішні положення та алгоритми взаємодії
Психологічна служба	Забезпечує психологічний супровід учнів, проводить профілактичну та консультативну роботу
Соціально-педагогічна діяльність	Спрямована на формування безпечного середовища та підтримку дітей групи ризику
Інформаційно-просвітницька робота	Передбачає проведення тематичних заходів, лекцій, тренінгів та кампаній
Робота з педагогічним колективом	Формує готовність учителів до виявлення та реагування на булінг
Взаємодія з батьками	Забезпечує співпрацю школи та сім'ї у питаннях виховання та профілактики агресії
Моніторинг психологічного клімату	Дозволяє своєчасно виявляти проблеми у взаєминах між учнями
Механізми реагування	Визначають порядок розгляду звернень та алгоритми дій у разі виявлення булінгу
Соціальне партнерство	Передбачає взаємодію із соціальними службами, правоохоронними органами та громадськими організаціями
Система оцінювання ефективності	Дає можливість аналізувати результативність профілактичної роботи та вдосконалювати її

Джерело: розроблено автором на основі [5; 15; 17; 21; 24].

Водночас нормативно-правове забезпечення профілактики булінгу значною мірою пов'язане із формуванням інклюзивного освітнього простору. У сучасних закладах освіти навчаються діти з різним соціальним досвідом, особливостями розвитку, культурними відмінностями та життєвими обставинами. Саме тому питання толерантності та поваги до відмінностей сьогодні набуває особливого значення.

Ми вважаємо, що булінг досить часто виникає саме через несприйняття інакшості. Причиною психологічного тиску можуть ставати особливості зовнішності, поведінки, соціального статусу, стану здоров'я або навіть рівня успішності дитини.

На думку Л. Лалак та В. Пеняк, профілактика булінгу повинна передбачати розвиток культури прийняття та формування толерантного ставлення до різноманітності в учнівському колективі [26, с. 141].

Саме тому сучасні нормативно-правові документи у сфері освіти орієнтують заклади освіти на:

– недопущення дискримінації;

– забезпечення рівних можливостей;

– розвиток інклюзивного середовища;

– підтримку психологічного благополуччя дітей;

– захист прав кожного учня незалежно від його особливостей.

Особливо актуальною проблема профілактики булінгу стала в умовах сучасних соціальних криз та воєнних подій. Частина дітей переживає тривалий емоційний стрес, вимушене переміщення або втрату звичного соціального середовища. Це безпосередньо впливає на їхній психологічний стан та взаємини в колективі.

Ми дійшли висновку, що в умовах воєнного часу заклади освіти фактично виконують не лише освітню, а й важливу соціально-підтримувальну функцію. Саме тому питання забезпечення психологічної безпеки учнів стає одним із пріоритетних напрямів сучасної освітньої політики.

Нормативно-правова база профілактики булінгу сьогодні повинна враховувати:

– підвищений рівень тривожності дітей;

– ризики психологічної дезадаптації;

– зростання конфліктності у колективах;

– емоційне виснаження педагогів;

– потребу у психологічній підтримці учасників освітнього процесу.

Для більш ґрунтовного аналізу нами було систематизовано основні проблеми реалізації нормативно-правових механізмів профілактики булінгу в таблиці 1.6.

Таким чином, нормативно-правові основи організації профілактики булінгу в закладах освіти є складною багаторівневою системою, яка поєднує міжнародні стандарти захисту прав дитини, національне законодавство та внутрішню організацію освітнього середовища.

Таблиця 1.6

Основні проблеми реалізації нормативно-правових механізмів профілактики булінгу в закладах освіти

Проблема реалізації	**Характеристика проблеми та її вплив на профілактику булінгу**
Формальний підхід до профілактики	Проведення заходів лише для звітності без реального впливу на атмосферу в колективі
Недостатня підготовка педагогів	Частина вчителів не має достатніх знань щодо виявлення прихованих форм булінгу
Замовчування випадків булінгу	Небажання розголошувати конфлікти через страх репутаційних втрат
Низький рівень правової обізнаності	Учні та батьки не завжди знають свої права та механізми захисту
Недостатня взаємодія з батьками	Частина сімей не бере активної участі у профілактичній роботі
Психологічне перевантаження учасників освітнього процесу	Воєнний стрес та емоційне виснаження ускладнюють профілактичну діяльність
Недостатня увага до кібербулінгу	Складність контролю цифрового середовища та прихований характер онлайн-агресії
Відсутність довіри до дорослих	Учні можуть боятися повідомляти про випадки насильства
Перевантаженість психологічних служб	Велика кількість запитів ускладнює індивідуальну роботу з дітьми
Нестача системності у профілактичній роботі	Відсутність довготривалої комплексної стратегії профілактики

Джерело: розроблено автором на основі [5; 15; 21; 24; 30].

Сучасна система профілактики булінгу спрямована не лише на реагування на випадки насильства, а й на створення безпечного психологічного простору, розвиток культури поваги та підтримки, формування правової свідомості учнівської молоді та забезпечення захисту прав кожної дитини.

Висновки до 1 розділу

У процесі теоретичного аналізу проблеми булінгу в освітньому середовищі нами було встановлено, що сьогодні це явище вже не можна розглядати лише як окремі конфлікти між учнями чи тимчасові труднощі підліткового спілкування. Булінг має значно глибший соціально-психологічний характер,

оскільки впливає не тільки на емоційний стан дитини, а й на її самооцінку, процес соціалізації, здатність будувати взаємини з іншими людьми та відчувати себе у безпеці. Особливо небезпечним є те, що систематичне приниження або психологічний тиск поступово руйнують у дитини відчуття власної цінності та довіри до оточення.

Під час дослідження нами було з'ясовано, що булінг у сучасному освітньому середовищі проявляється у різних формах – фізичній, психологічній, вербальній, соціальній та цифровій. При цьому найбільш поширеними сьогодні є саме приховані форми психологічного насильства, які не завжди помітні для дорослих, однак можуть мати серйозні наслідки для психоемоційного благополуччя дитини. Окремої уваги потребує проблема кібербулінгу, адже розвиток цифрового середовища суттєво розширив можливості для психологічного переслідування та ускладнив процес своєчасного реагування на подібні ситуації.

Нами було узагальнено, що причини виникнення булінгу мають комплексний характер. На формування агресивної поведінки впливають психологічні особливості особистості, сімейне середовище, несприятливий психологічний клімат у колективі, дефіцит емоційної підтримки, прагнення самоствердження серед однолітків, а також недостатній рівень розвитку культури ненасильницького спілкування. Водночас важливу роль відіграють і сучасні соціальні процеси, зокрема загальна емоційна напруженість у суспільстві, інформаційне перевантаження та наслідки тривалих кризових подій.

У ході дослідження нами було встановлено, що важливим засобом профілактики булінгу виступає соціальна робота. Її значення полягає не лише у реагуванні на вже наявні конфліктні ситуації, а насамперед у створенні безпечного освітнього середовища, розвитку позитивної комунікації між учнями та формуванні атмосфери взаємної поваги. Соціальна робота у сфері профілактики булінгу має комплексний характер і охоплює діагностичну,

профілактичну, консультативну, корекційну та інформаційно-просвітницьку діяльність.

Ми дійшли висновку, що ефективна профілактика булінгу неможлива без взаємодії всіх учасників освітнього процесу. Важливу роль у цьому відіграють соціальні педагоги, практичні психологи, педагогічний колектив, батьки та адміністрація закладу освіти. Саме спільна діяльність дозволяє своєчасно виявляти ризики насильства, підтримувати дітей, які опинилися у складних ситуаціях, та формувати у школі атмосферу психологічної безпеки.

Окрему увагу в роботі було приділено нормативно-правовим основам профілактики булінгу. Нами було встановлено, що сучасна система правового забезпечення у сфері захисту дітей від насильства ґрунтується як на міжнародних документах, так і на національному законодавстві України. Законодавче закріплення поняття булінгу, визначення механізмів реагування та відповідальності учасників освітнього процесу стало важливим етапом у формуванні системи захисту прав дитини в освітньому середовищі.

Водночас проведений аналіз показав, що ефективність нормативно-правових механізмів значною мірою залежить від їх практичної реалізації. Формальний підхід до профілактичної діяльності, недостатня правова обізнаність учасників освітнього процесу, приховування випадків булінгу або нестача системної психологічної підтримки можуть суттєво знижувати результативність профілактичної роботи.

Отже, проблема булінгу в сучасному освітньому середовищі є надзвичайно актуальною та потребує комплексного підходу до її вирішення. Профілактика булінгу повинна ґрунтуватися не лише на нормативно-правових механізмах, а й на створенні безпечного психологічного простору, розвитку культури взаємоповаги, підтримці та толерантності серед учнівської молоді.

РОЗДІЛ 2
ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

2.1 Організація та методика дослідження проблеми булінгу в закладах освіти

Проблема булінгу в освітньому середовищі впродовж останніх років залишається однією з найбільш актуальних у сфері соціальної роботи, педагогіки та психології. Попри активне впровадження профілактичних програм, інформаційних кампаній та посилення уваги до захисту прав дитини, випадки психологічного тиску, приниження, соціального відторгнення та агресивної поведінки серед учнів продовжують фіксуватися у закладах освіти.

Особливу складність становить те, що булінг не завжди має відкритий характер. У багатьох випадках він проявляється через систематичне ігнорування, насмішки, поширення чуток, приниження у цифровому просторі або соціальну ізоляцію окремих учнів.

У підлітковому віці проблема міжособистісних взаємин набуває особливої гостроти. Саме у цей період для дитини значно зростає потреба у соціальному прийнятті, визнанні з боку однолітків та відчутті належності до групи. Будь-які труднощі у взаємодії з колективом можуть досить болісно впливати на емоційний стан підлітка, його самооцінку та психологічне благополуччя.

Через це навіть окремі прояви булінгу часто мають для дітей серйозні наслідки та можуть спричиняти підвищену тривожність, емоційне виснаження, внутрішню замкнутість або уникнення соціальної взаємодії.

Складність проблеми булінгу полягає ще й у тому, що підлітки не завжди готові відкрито говорити про власний досвід переживання насильства або психологічного тиску. Частина дітей боїться погіршення ситуації, втрати авторитету серед однолітків або нерозуміння з боку дорослих. У результаті

значна кількість конфліктних ситуацій залишається прихованою від педагогів та батьків.

Саме тому проблема профілактики булінгу сьогодні потребує не лише формального реагування на окремі випадки агресивної поведінки, а й глибшого вивчення особливостей взаємин у підлітковому середовищі, структури міжособистісних зв'язків та соціально-психологічних чинників, які можуть впливати на виникнення булінгу в освітньому середовищі.

Емпіричне дослідження було організоване з **метою** виявлення особливостей міжособистісної взаємодії учнів старших класів, визначення рівня соціального прийняття та ізольованості у колективі, а також дослідження факторів ризику виникнення булінгу в закладах освіти.

Для досягнення поставленої мети було визначено такі основні **завдання дослідження:**

– дослідити особливості міжособистісних взаємин у колективі старшокласників;

– визначити рівень соціального прийняття та соціальної ізольованості учнів;

– виявити можливі ризики виникнення булінгу в освітньому середовищі;

– проаналізувати типові ситуації проявів булінгу серед учнів;

– дослідити особливості реагування учасників освітнього процесу на ситуації булінгу;

– встановити взаємозв'язок між рівнем міжособистісної взаємодії учнів та поширенням проявів булінгу.

Емпіричне дослідження проводилося на базі ліцеїв м. Миколаїв. У ньому взяли участь 45 учнів старших класів віком від 15 до 17 років, серед яких були як хлопці, так і дівчата.

Саме старший підлітковий вік було обрано невипадково, оскільки у цей період міжособистісні взаємини набувають особливої емоційної значущості, а статус у колективі та рівень соціального прийняття значною мірою впливають на поведінку та психологічний стан учнів.

Під час організації дослідження особлива увага приділялася дотриманню етичних принципів роботи з неповнолітніми. Участь у дослідженні була добровільною. Перед початком роботи учнів ознайомлювали з метою дослідження, пояснювали особливості проведення методик та наголошували на конфіденційності отриманої інформації. Важливим завданням було створення такої атмосфери, у якій підлітки могли б почуватися психологічно безпечно та не боялися відкрито висловлювати власну думку.

Особливого значення це мало саме через специфіку теми дослідження. Для багатьох підлітків проблема булінгу пов’язана з негативним емоційним досвідом, внутрішнім напруженням або страхом соціального осуду. Через це будь-який надмірний тиск або формальність під час проведення дослідження могли б вплинути на щирість відповідей.

Під час роботи з підлітками надзвичайно важливими є не лише сам процес збору інформації, а й атмосфера довіри, у якій проводиться дослідження.

У процесі емпіричного дослідження використовувався комплекс взаємодоповнювальних методів, що дозволив більш повно та глибоко проаналізувати проблему булінгу в освітньому середовищі.

На емпіричному рівні було використано *метод соціометрії.* Використання цього методу дало можливість дослідити особливості міжособистісних взаємин у колективі, визначити рівень соціального прийняття та ізольованості учнів, а також виявити потенційні ризики виникнення булінгу.

Соціометричне дослідження дозволяє проаналізувати неформальну структуру колективу та побачити особливості взаємодії між учнями. На відміну від звичайного спостереження, цей метод допомагає виявити приховані соціальні зв’язки, симпатії, рівень довіри та особливості групового прийняття. (Додаток А)

Під час проведення соціометрії учням пропонувалося відповісти на запитання, пов’язані з вибором однокласників для:

– *спільної навчальної діяльності;*

– *роботи у групах;*

– неформального спілкування;

– участі у спільних заходах;

– проведення вільного часу.

Такі запитання дозволили визначити:

– рівень популярності окремих учнів;

– наявність соціально ізольованих підлітків;

– рівень згуртованості колективу;

– характер міжособистісних взаємин;

– можливі зони соціального напруження у класі.

Особливу увагу під час аналізу результатів було приділено учням, які отримали мінімальну кількість позитивних виборів або взагалі не були обрані іншими учасниками. Саме соціальна ізоляція часто стає одним із факторів ризику виникнення булінгу у підлітковому середовищі.

Під час проведення соціометричного дослідження важливо було забезпечити конфіденційність відповідей. Учням пояснювали, що результати не будуть озвучуватися у колективі та не впливатимуть на їх оцінювання або ставлення з боку педагогів. Це дозволило знизити внутрішнє напруження та отримати більш достовірну інформацію.

Крім того, у межах дослідження було використано метод кейс-аналізу. Його застосування дозволило більш детально дослідити реальні ситуації проявів булінгу в освітньому середовищі та проаналізувати особливості реагування учасників освітнього процесу.

Використання кейс-аналізу дало можливість не лише описати окремі конфліктні ситуації, а й простежити механізми розвитку булінгу у підлітковому середовищі.

У межах дослідження аналізувалися типові ситуації:

– психологічного тиску;

– приниження учнів;

– соціального відторгнення;

– конфліктів у класному колективі;

– кібербулінгу;

– групового висміювання;

– агресивної поведінки серед однолітків.

Під час аналізу кейсів увага зверталася на:

– поведінку учасників ситуації;

– реакцію однокласників;

– роль неформальних лідерів;

– способи реагування педагогів;

– рівень підтримки постраждалих учнів;

– ефективність профілактичних заходів.

Особливий інтерес становила реакція учнівського колективу на прояви булінгу. Під час аналізу стало помітно, що значна частина підлітків займає позицію пасивного спостерігача. Навіть тоді, коли учні усвідомлюють несправедливість ситуації, вони не завжди готові відкрито втручатися через страх стати наступним об’єктом насмішок або втратити власний статус у групі.

Також під час кейс-аналізу було помітно, що підлітки по-різному сприймають окремі форми булінгу. Якщо фізична агресія зазвичай визнається очевидною проблемою, то психологічне приниження, ігнорування або висміювання у цифровому просторі частина учнів сприймає як «звичайні жарти» або «типову поведінку у колективі». Саме це значно ускладнює профілактичну роботу у закладах освіти.

Однією з найбільших труднощів у профілактиці булінгу є те, що окремі прояви психологічного насильства поступово починають сприйматися підлітками як соціальна норма.

Для обробки результатів дослідження використовувалися методи математичної статистики, зокрема коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. Використання цього методу дозволило встановити взаємозв’язок між рівнем міжособистісної взаємодії учнів та поширенням проявів булінгу в освітньому середовищі.

Кореляційний аналіз дає можливість визначити, наскільки тісно між собою пов’язані окремі показники дослідження. У межах роботи аналізувалися:

– рівень соціального прийняття учнів;

– ступінь соціальної ізольованості;

– рівень згуртованості колективу;

– частота конфліктних ситуацій;

– поширеність проявів булінгу.

Застосування коефіцієнта Спірмена дозволило простежити, як характер міжособистісної взаємодії впливає на ризик виникнення булінгу у шкільному середовищі. Особливе значення такий аналіз мав для виявлення соціально-психологічних факторів, які можуть посилювати або знижувати рівень агресивної поведінки серед учнів.

Під час організації дослідження важливо було не допустити додаткової психологічної травматизації учасників. Саме тому питання, які могли викликати у підлітків надмірне емоційне напруження, обговорювалися максимально обережно. У процесі взаємодії дослідник дотримувався нейтральної позиції та уникав оцінювання відповідей учасників.

Значна увага приділялася також емоційному стану учнів під час проведення дослідження. Якщо підліток демонстрував ознаки внутрішнього дискомфорту або небажання продовжувати участь у роботі, йому надавалася можливість відмовитися від виконання окремих завдань без будь-якого тиску.

Таким чином, організація емпіричного дослідження та використання комплексу взаємодоповнювальних методів дали можливість всебічно дослідити проблему булінгу в освітньому середовищі, виявити особливості міжособистісної взаємодії старшокласників та визначити основні фактори ризику виникнення булінгу у закладах освіти.

Поєднання соціометричного дослідження, кейс-аналізу та методів математичної статистики забезпечило більш глибоке розуміння соціально-психологічних процесів, які впливають на формування булінгу у підлітковому середовищі.

2.2 Аналіз рівня поширення булінгу в освітньому середовищі

Першим етапом емпіричного дослідження стало проведення соціометричного опитування серед учнів старших класів ліцеїв м. Миколаїв. Використання цього методу дозволило дослідити особливості міжособистісної взаємодії у підлітковому колективі, визначити рівень соціального прийняття учнів та виявити можливі ризики виникнення булінгу в освітньому середовищі.

Під час проведення соціометричного дослідження особлива увага приділялася характеру взаємин між учнями, рівню згуртованості колективу, наявності соціально ізольованих підлітків та особливостям неформальної структури групи. Саме ці показники мають важливе значення для розуміння соціально-психологічного клімату у класному колективі та дозволяють визначити потенційні фактори ризику виникнення булінгу.

У процесі аналізу результатів стало помітно, що структура міжособистісних взаємин у досліджуваних класах є нерівномірною. Частина учнів продемонструвала високий рівень соціального прийняття та активної взаємодії з однокласниками, тоді як окремі підлітки виявилися недостатньо включеними у колективне спілкування.

За результатами соціометричного дослідження високий рівень соціального прийняття було виявлено у 12 учнів, що становить 27 % від загальної кількості досліджуваних. Ці підлітки отримали найбільшу кількість позитивних виборів з боку однокласників та мали достатньо високий рівень авторитету у колективі. Під час спостереження стало помітно, що такі учні активно включені у групову взаємодію, беруть участь у спільній діяльності та мають стабільні соціальні контакти.

Середній рівень соціального прийняття було зафіксовано у 20 учнів, що становить 44 % вибірки. Для цієї категорії підлітків характерна відносно стабільна взаємодія з колективом, однак їхній соціальний статус у групі не є достатньо вираженим. Такі учні зазвичай не перебувають у центрі конфліктних ситуацій, але й не мають значного впливу на групову динаміку.

Особливу увагу під час дослідження було приділено учням із низьким рівнем соціального прийняття. Таких підлітків було виявлено 9 осіб, що становить 20 % від загальної кількості учасників дослідження. У більшості випадків ці учні отримали незначну кількість позитивних виборів або демонстрували труднощі у міжособистісній взаємодії з колективом.

Під час аналізу стало помітно, що саме ця категорія учнів частіше стикається з емоційною дистанцією у колективі, труднощами адаптації та ризиком соціального відторгнення. Частина підлітків із низьким рівнем соціального прийняття демонструвала підвищену замкнутість, уникнення активного спілкування або труднощі включення у групову діяльність.

Окремо було виявлено 4 учні, що становлять 9 % вибірки, які мали ознаки соціальної ізольованості. Такі підлітки практично не отримували позитивних виборів з боку однокласників та залишалися осторонь колективної взаємодії. Саме ця категорія учнів належить до групи підвищеного ризику щодо виникнення булінгу в освітньому середовищі.

Соціальна ізоляція у підлітковому колективі часто стає одним із найбільш небезпечних факторів психологічної вразливості учня.

Під час аналізу результатів стало помітно, що соціально ізольовані учні нерідко уникають відкритого спілкування, рідше беруть участь у спільних заходах та мають обмежену кількість соціальних контактів. Частина таких підлітків демонструвала невпевненість у взаємодії з однолітками та підвищену чутливість до оцінювання з боку колективу.

Водночас дослідження показало, що не всі конфліктні ситуації у класному середовищі мають відкритий характер. У процесі аналізу міжособистісних взаємин стало помітно, що у частині випадків напруження проявлялося через приховане ігнорування окремих учнів, небажання взаємодіяти з ними або уникнення включення таких підлітків у колективну діяльність.

Особливу увагу під час дослідження було приділено рівню згуртованості колективу. У класах із більш стабільними та доброзичливими взаєминами між учнями ризик відкритих проявів булінгу виявився нижчим. Натомість у тих

колективах, де спостерігалася виражена групова роз’єднаність або наявність окремих конфліктних підгруп, рівень соціального напруження був значно вищим.

Під час аналізу також простежувалася залежність між соціальним статусом учня та його емоційним самопочуттям у колективі. Учні, які мали стабільні соціальні зв’язки та підтримку з боку однокласників, демонстрували більшу впевненість у спілкуванні та активніше включалися у групову взаємодію. Натомість соціально ізольовані підлітки частіше уникали відкритої комунікації та проявляли емоційну замкнутість.

Для узагальнення результатів соціометричного дослідження доцільно подати їх у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Рівень соціального прийняття учнів за результатами соціометричного дослідження

Рівень соціального прийняття	**Кількість учнів**	**Відсотковий показник**
Високий рівень соціального прийняття	12	27 %
Середній рівень соціального прийняття	20	44 %
Низький рівень соціального прийняття	9	20 %
Соціальна ізольованість	4	9 %
Разом	**45**	**100 %**

Дані таблиці 2.1 показують, що більшість учнів мають середній рівень соціального прийняття у колективі. Водночас майже третина досліджуваних демонструє труднощі міжособистісної взаємодії або ознаки соціальної ізольованості, що може підвищувати ризик виникнення булінгу в освітньому середовищі.

Для більш наочного представлення результатів соціометричного дослідження доцільно подати їх у вигляді діаграми (рис. 2.1.)

Аналіз рисунка 2.1 дозволяє побачити, що найбільшу групу становлять учні із середнім рівнем соціального прийняття – 44 %. Водночас 20 % підлітків мають низький рівень включення у колективну взаємодію, а 9 % учнів демонструють ознаки соціальної ізольованості.

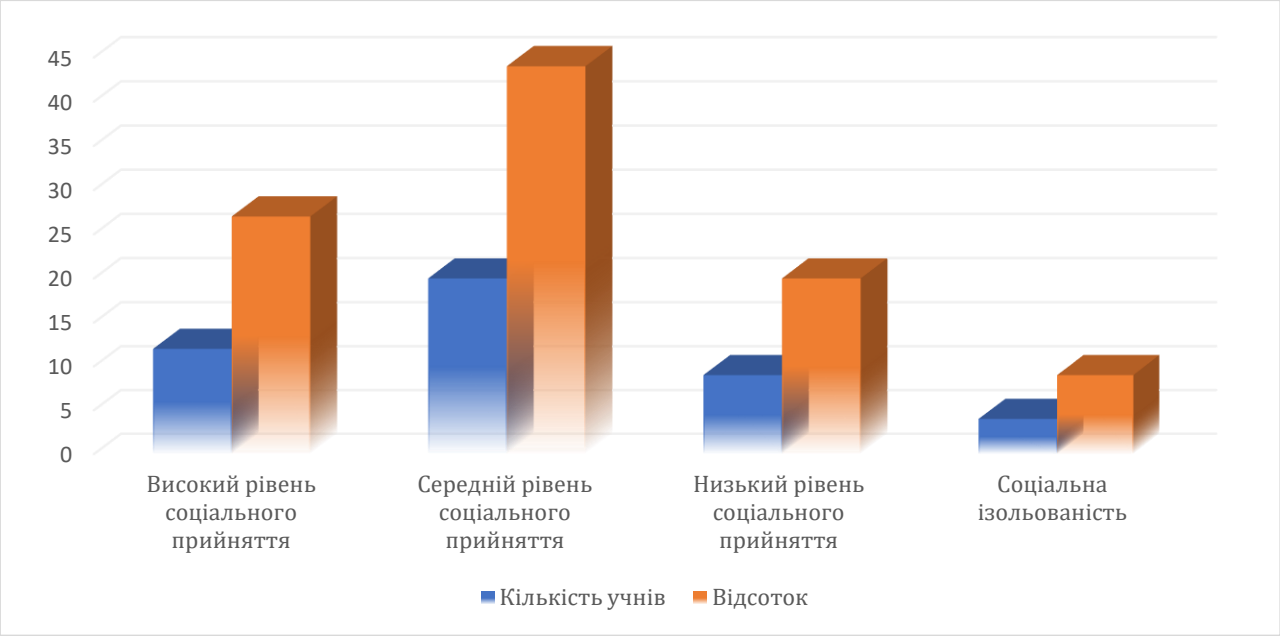

Рис. 2.1. Рівень соціального прийняття учнів у колективі за результатами соціометричного дослідження

Отримані результати свідчать про те, що у частини старшокласників існують труднощі міжособистісної взаємодії, які можуть впливати на їх емоційний стан та підвищувати ризик виникнення ситуацій булінгу у шкільному середовищі.

Таким чином, результати соціометричного дослідження дозволили виявити особливості міжособистісних взаємин у колективі старшокласників та визначити групи учнів, які потребують особливої уваги з боку соціального працівника, психолога та педагогічного колективу. Найбільший ризик психологічної вразливості простежується серед соціально ізольованих підлітків та учнів із низьким рівнем соціального прийняття, оскільки саме вони найчастіше опиняються у ситуації емоційного відторгнення або прихованого психологічного тиску.

Другим етапом емпіричного дослідження стало проведення кейс-аналізу, спрямованого на вивчення особливостей сприйняття підлітками проблеми булінгу, аналіз типових ситуацій психологічного тиску та визначення характеру реагування учасників освітнього процесу на прояви агресивної поведінки.

Використання кейс-аналізу дало можливість не лише зафіксувати окремі прояви булінгу, а й більш глибоко дослідити емоційне ставлення старшокласників до подібних ситуацій, рівень їхньої готовності підтримувати постраждалих учнів та особливості поведінки у конфліктних обставинах. Особливість цього методу полягала у тому, що учні аналізували не абстрактні теоретичні питання, а ситуації, максимально наближені до реального шкільного середовища.

Під час дослідження учасникам було запропоновано декілька кейсів, пов'язаних із різними формами булінгу: соціальним відторгненням, психологічним тиском, груповими насмішками та кібербулінгом. Аналіз відповідей дозволив простежити не лише рівень усвідомлення підлітками проблеми булінгу, а й особливості їхньої емоційної реакції на подібні ситуації.

У процесі дослідження стало помітно, що більшість старшокласників загалом розуміє негативний характер булінгу та його можливі наслідки для психологічного стану людини. Водночас частина учнів продовжує сприймати окремі прояви психологічного тиску як «звичайні жарти», «типову поведінку у колективі» або «спосіб розваги».

За результатами аналізу відповідей високий рівень усвідомлення проблеми булінгу було виявлено у 18 учнів, що становить 40 % вибірки. Такі підлітки чітко визначали ознаки психологічного насильства, негативно оцінювали агресивну поведінку та демонстрували готовність підтримувати постраждалих учнів. У відповідях цієї категорії респондентів простежувалося розуміння емоційних наслідків булінгу та важливості своєчасного втручання дорослих.

Середній рівень усвідомлення проблеми булінгу було зафіксовано у 17 учнів, що становить 38 % досліджуваних. Ці підлітки загалом визнавали небезпеку булінгу, однак не завжди могли чітко розмежувати конфлікт, жарт та психологічне насильство. Частина респондентів цієї групи вказувала, що окремі ситуації приниження або насмішок є «звичайними для підліткового середовища».

Низький рівень усвідомлення проблеми булінгу було виявлено у 10 учнів, що становить 22 % вибірки. У відповідях цих респондентів простежувалася схильність до часткового виправдання агресивної поведінки або знецінення емоційних переживань постраждалих учнів. Деякі підлітки зазначали, що булінг часто «перебільшують», а частину конфліктних ситуацій сприймають як «звичайне спілкування між однолітками».

Саме недостатнє усвідомлення психологічних наслідків булінгу нерідко стає причиною толерантного ставлення до агресивної поведінки у підлітковому середовищі.

Під час аналізу відповідей також було помітно, що найбільші труднощі у підлітків викликає оцінка ситуацій кібербулінгу. Значна частина учнів визнавала негативний характер відкритих образ або принижень у соціальних мережах, однак менш очевидні форми психологічного тиску сприймалися ними неоднозначно.

Зокрема, частина респондентів не розглядала:

– ігнорування у групових чатах;

– поширення мемів або жартів;

– саркастичні коментарі;

– публічне висміювання у мережі

як серйозні прояви булінгу. Для багатьох підлітків подібна поведінка вже стала звичним елементом цифрового спілкування.

Під час кейс-аналізу було досліджено також готовність учнів втручатися у ситуації булінгу або підтримувати постраждалих однокласників. Отримані результати показали, що відкрито втрутитися у конфлікт готові далеко не всі старшокласники.

Високий рівень готовності підтримувати постраждалого учня продемонстрували 14 осіб, що становить 31 % вибірки. Такі респонденти зазначали, що у випадку булінгу вони спробували б підтримати однокласника, звернутися до дорослих або допомогти припинити ситуацію.

Середній рівень готовності до втручання було зафіксовано у 19 учнів, що становить 42 % досліджуваних. Підлітки цієї групи загалом негативно ставилися до булінгу, однак не були впевнені у власній готовності відкрито підтримувати постраждалого через страх конфлікту або можливого осуду з боку однолітків.

Низький рівень готовності втручатися у ситуації булінгу було виявлено у 12 учнів, що становить 27 % вибірки. Такі підлітки переважно займали позицію пасивного спостерігача та вважали, що конфлікти між однолітками повинні вирішуватися «без стороннього втручання».

Під час аналізу відповідей стало помітно, що однією з основних причин пасивної поведінки є страх втратити власний статус у колективі або самому стати об’єктом насмішок.

У підлітковому середовищі позиція мовчазного спостерігача часто підтримує поширення булінгу не менше, ніж відкрита агресія.

Окрему увагу під час дослідження було приділено ставленню учнів до ролі педагогів та соціальних працівників у профілактиці булінгу. Більшість підлітків зазначала, що ефективність допомоги значною мірою залежить від того, наскільки дорослі готові реально реагувати на проблему, а не обмежуватися формальними зауваженнями.

Частина учнів прямо вказувала, що у деяких випадках підлітки не звертаються по допомогу через недовіру до дорослих або страх, що ситуація стане ще більш помітною для колективу. Це свідчить про необхідність формування у закладах освіти більш безпечної та довірливої атмосфери взаємодії.

Для узагальнення результатів кейс-аналізу доцільно подати їх у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Рівень усвідомлення проблеми булінгу серед старшокласників за результатами кейс-аналізу

Рівень усвідомлення проблеми булінгу	**Кількість учнів**	**Відсотковий показник**
Високий рівень	18	40 %
Середній рівень	17	38 %
Низький рівень	10	22 %
Разом	**45**	**100 %**

Дані таблиці 2.2 показують, що більшість старшокласників загалом усвідомлює негативний характер булінгу. Водночас майже чверть учнів недостатньо чітко розмежовує психологічне насильство та звичайний конфлікт або схильна частково виправдовувати агресивну поведінку.

Для більш наочного представлення результатів кейс-аналізу доцільно подати їх у вигляді діаграми (рис. 2.2.)

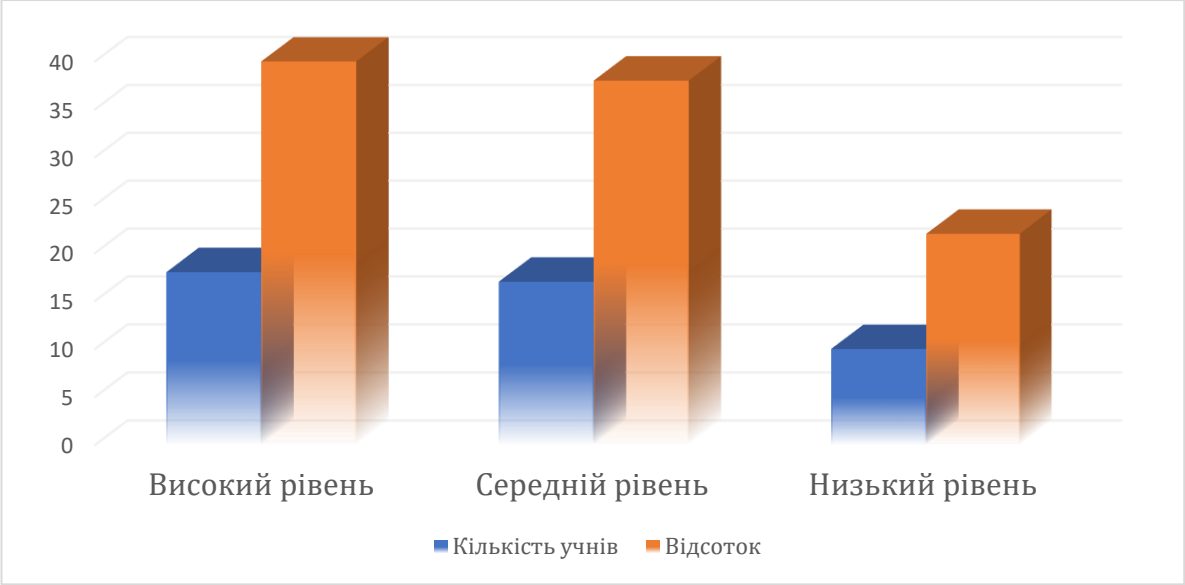

Рис. 2.2. Рівень усвідомлення проблеми булінгу серед старшокласників

Аналіз діаграми дозволяє побачити, що найбільшу групу становлять учні з високим та середнім рівнем усвідомлення проблеми булінгу. Разом із тим, 22 % респондентів демонструють недостатнє розуміння психологічних наслідків агресивної поведінки, що може ускладнювати профілактичну роботу у закладах освіти.

Таким чином, результати кейс-аналізу дозволили встановити, що проблема булінгу у підлітковому середовищі залишається актуальною та потребує системної профілактичної роботи. *Найбільші труднощі пов'язані не лише з відкритими проявами агресії, а й із толерантним ставленням частини підлітків до психологічного тиску, особливо у цифровому середовищі.* Саме тому профілактика булінгу повинна бути спрямована не лише на реагування у конфліктних ситуаціях, а й на формування культури безпечної міжособистісної взаємодії у підлітковому колективі.

Наступним етапом емпіричного дослідження стало проведення кореляційного аналізу, спрямованого на визначення взаємозв'язку між особливостями міжособистісної взаємодії старшокласників та рівнем поширення проявів булінгу в освітньому середовищі.

Для статистичної обробки результатів було використано коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. Використання цього методу дозволило простежити, наскільки рівень соціального прийняття учнів, характер взаємин у колективі та ступінь соціальної ізольованості пов'язані з ризиком виникнення булінгу серед старшокласників.

Під час аналізу результатів стало помітно, що найбільш вразливими до проявів булінгу виявилися підлітки з низьким рівнем соціального прийняття та ознаками соціальної ізольованості. Саме у цій категорії учнів частіше простежувалися труднощі включення у колективну взаємодію, емоційна дистанція у спілкуванні та відчуття психологічного дискомфорту у класному середовищі.

У процесі статистичного аналізу було встановлено наявність помірного оберненого кореляційного зв'язку між рівнем соціального прийняття учнів та поширенням проявів булінгу ($r = –0,64$). Отриманий результат свідчить про те, що зі зниженням рівня позитивної міжособистісної взаємодії ризик виникнення булінгу у колективі зростає.

Іншими словами, у тих учнівських колективах, де простежується недостатня згуртованість, соціальна ізольованість окремих підлітків або

труднощі емоційної взаємодії, ймовірність виникнення ситуацій психологічного тиску та агресивної поведінки є значно вищою.

Під час аналізу також було помітно, що учні з високим рівнем соціального прийняття рідше ставали учасниками конфліктних ситуацій та демонстрували більш стабільну емоційну взаємодію з однолітками. Наявність підтримки з боку колективу позитивно впливала на рівень впевненості підлітків та знижувала ризик їхнього соціального відторгнення.

Водночас результати дослідження показали, що сам факт наявності лідерів у класі не завжди забезпечує сприятливий психологічний клімат у колективі. У частині випадків неформальні лідери могли впливати як позитивно, підтримуючи згуртованість групи, так і негативно, формуючи атмосферу насмішок або групового психологічного тиску.

Під час дослідження також простежувався взаємозв’язок між рівнем згуртованості колективу та характером реагування учнів на ситуації булінгу. У більш згуртованих класах підлітки частіше демонстрували готовність підтримати постраждалого учня або звернутися по допомогу до дорослих. Натомість у колективах із вираженим соціальним розмежуванням значно частіше спостерігалася позиція пасивного спостереження.

Особливо помітною ця тенденція була під час аналізу ситуацій кібербулінгу. Частина учнів визнавала, що у цифровому середовищі втручатися у конфлікт психологічно складніше, оскільки страх негативної реакції з боку однолітків або ризик самому стати об’єктом насмішок залишається досить високим.

Під час інтерпретації результатів важливо враховувати, що булінг у підлітковому середовищі не виникає лише через окремі особистісні особливості учнів. Значну роль відіграють саме атмосфера у колективі, характер взаємин між однолітками та загальний рівень психологічної безпеки у закладі освіти.

Чим вищий рівень підтримки та згуртованості у підлітковому колективі, тим нижчим є ризик поширення булінгу.

Для узагальнення результатів кореляційного аналізу доцільно подати їх у таблиці 2.3.

Дані таблиці 2.3 показують, що між особливостями міжособистісної взаємодії учнів та проявами булінгу існує статистично помітний взаємозв'язок. Найбільш виражений зв'язок простежується між соціальною ізольованістю підлітків та ризиком виникнення булінгу.

Таблиця 2.3

Взаємозв'язок між рівнем міжособистісної взаємодії учнів та проявами булінгу

Досліджувані показники	**Значення коефіцієнта Спірмена (r)**	**Характер зв'язку**
Рівень соціального прийняття та прояви булінгу	–0,64	Помірний обернений зв'язок
Соціальна ізольованість та ризик булінгу	0,69	Помірний прямий зв'язок
Рівень згуртованості колективу та поширення булінгу	–0,58	Помірний обернений зв'язок

Для більш наочного представлення результатів кореляційного аналізу доцільно подати їх у вигляді діаграми.

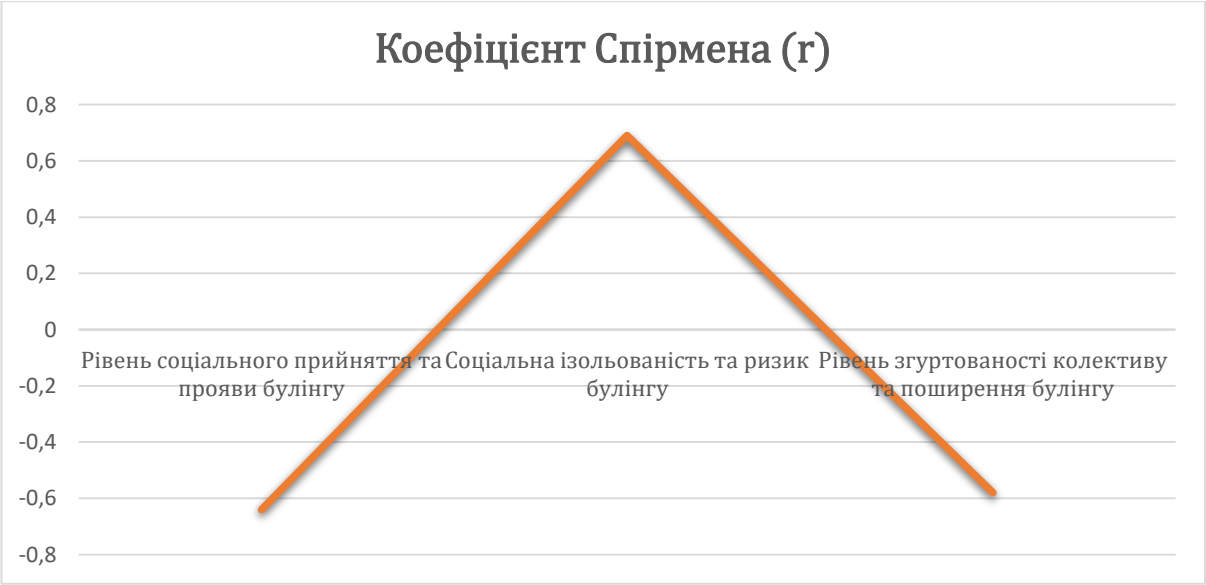

Рис. 2.3. Взаємозв'язок між міжособистісною взаємодією учнів та проявами булінгу

Аналіз діаграми дозволяє побачити, що зі зниженням рівня соціального прийняття та згуртованості колективу ризик поширення булінгу поступово

зростає. Водночас високий рівень соціальної ізольованості є одним із найбільш значущих факторів психологічної вразливості підлітків.

Таким чином, результати кореляційного аналізу підтвердили, що проблема булінгу в освітньому середовищі безпосередньо пов’язана з особливостями міжособистісної взаємодії учнів. Найбільш несприятливими факторами виявилися соціальна ізольованість, недостатній рівень підтримки у колективі та низька згуртованість учнівського середовища. Саме тому профілактика булінгу повинна бути спрямована не лише на реагування у конфліктних ситуаціях, а й на формування психологічно безпечного та підтримувального освітнього середовища.

2.3 Напрями вдосконалення профілактики булінгу засобами соціальної роботи

Результати проведеного дослідження показали, що булінг в освітньому середовищі не можна розглядати лише як окремі конфлікти між учнями. Йдеться про складніше явище, яке виникає там, де порушується культура взаємодії, знижується рівень довіри між дітьми, посилюється соціальне розмежування та з’являються учні, які поступово опиняються на периферії колективу.

Саме тому профілактика булінгу засобами соціальної роботи має бути спрямована не тільки на реагування після виявлення проблеми, а й на формування такого освітнього середовища, у якому психологічне насильство не сприймається як норма.

У попередньому підрозділі було встановлено, що частина старшокласників має низький рівень соціального прийняття або ознаки соціальної ізольованості. Це особливо важливий результат, оскільки саме ізольованість часто створює для підлітка ситуацію підвищеної вразливості. Дитина, яка не має підтримки у класі, рідше звертається по допомогу, частіше мовчить про власні переживання і може тривалий час залишатися в ситуації психологічного тиску.

Не менш показовими стали результати кейс-аналізу: частина учнів не завжди чітко відрізняє жарт від приниження, а конфлікт від булінгу. Це означає, що профілактична робота повинна бути значно глибшою, ніж звичайне інформування про заборону цькування.

Головне завдання соціальної роботи у профілактиці булінгу полягає не лише в тому, щоб зупинити агресивну поведінку, а й у тому, щоб змінити саму атмосферу взаємодії у дитячому колективі.

Профілактика булінгу має будуватися як системний процес. Вона повинна охоплювати роботу з учнями, педагогами, батьками, адміністрацією закладу освіти та самим учнівським колективом як соціальною групою. Якщо працювати лише з постраждалою дитиною або лише з учнем, який проявляє агресивну поведінку, результат буде частковим.

Булінг майже завжди існує у ширшому груповому контексті: є той, хто ініціює тиск, є той, хто страждає, але також є спостерігачі, мовчазні учасники, неформальні лідери та дорослі, які можуть вчасно втрутитися або, навпаки, не помітити проблему.

Першим напрямом удосконалення профілактики булінгу є *відмова від формального підходу.* На практиці профілактична робота у школах нерідко зводиться до разових бесід, тематичних годин або інформаційних плакатів. Такі заходи можуть бути корисними, але лише тоді, коли вони включені у ширшу систему роботи. Якщо ж профілактика обмежується тільки повідомленням про те, що булінг є неприпустимим, вона не змінює реальних моделей поведінки учнів.

Підлітки дуже добре відчувають формальність. Якщо з ними говорять лише мовою заборон, покарань або офіційних правил, вони часто сприймають це як черговий виховний захід, який не має прямого стосунку до їхнього реального життя.

Натомість булінг у підлітковому середовищі часто маскується під жарти, групові традиції, “перевірку характеру”, сарказм або публічне висміювання.

Саме тому учням потрібно не лише пояснювати юридичні чи дисциплінарні наслідки булінгу, а й допомагати розпізнавати його приховані форми.

Особливо важливо працювати з уявленнями підлітків про межі допустимого у спілкуванні. Частина старшокласників може не вважати проблемою ігнорування однокласника, виключення його з групового чату, поширення образливих жартів або демонстративне небажання працювати з ним у парі. Проте саме такі, на перший погляд, “непомітні” дії часто стають початком тривалого психологічного тиску.

Профілактика булінгу має починатися з формування чіткого розуміння: приниження не перестає бути насильством лише тому, що його назвали жартом.

Соціальний працівник у закладі освіти повинен бути не лише учасником реагування на конфліктні ситуації, а й координатором профілактичної системи. Його діяльність має охоплювати раннє виявлення ризиків, роботу з учнівським колективом, підтримку дітей, які опинилися в ситуації соціального відторгнення, консультування батьків та взаємодію з педагогами.

Для кращого узагальнення основних змін у підходах до профілактики булінгу доцільно подати їх у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Оновлення підходів до профілактики булінгу в освітньому середовищі

Традиційний підхід	**Оновлений підхід засобами соціальної роботи**
Разові профілактичні бесіди	Системна робота з учнівським колективом протягом навчального року
Акцент на покаранні	Акцент на формуванні безпечної культури взаємодії
Реагування лише після конфлікту	Раннє виявлення соціальної ізольованості та групового напруження
Робота тільки з агресором і постраждалим	Робота з усією групою, включно зі спостерігачами
Формальне інформування про булінг	Обговорення реальних ситуацій, кейсів, емоційних наслідків
Ігнорування прихованих форм тиску	Виявлення соціального відторгнення, мовчазного ігнорування, кібербулінгу
Недостатня участь батьків	Залучення сім’ї до профілактичної та підтримувальної роботи

Дані таблиці 2.4 показують, що сучасна профілактика булінгу повинна бути не епізодичною, а постійною. Вона має передбачати не лише інформування, а й реальну зміну способів взаємодії між учнями.

Для наочного представлення логіки профілактичної роботи доцільно подати таку схему (рис. 2.4.)

Рис. 2.4. Логіка профілактики булінгу засобами соціальної роботи

Аналіз наведеної схеми дозволяє побачити, що профілактика булінгу не може бути зведена до одного заходу. Вона потребує послідовної роботи, у якій кожен етап має практичне значення.

Одним із найважливіших напрямів удосконалення профілактичної роботи є *раннє виявлення ризиків булінгу.* Дослідження показало, що соціальна ізольованість та низький рівень прийняття у колективі можуть бути пов’язані з підвищеним ризиком психологічного тиску. Тому заклад освіти має не чекати відкритого конфлікту, а регулярно відстежувати стан міжособистісних взаємин між учнями.

На практиці булінг часто стає помітним лише тоді, коли ситуація вже набула гострого характеру. Постраждалий учень може тривалий час мовчати,

спостерігачі не завжди готові втручатися, а педагоги можуть сприймати проблему як звичайний конфлікт. Саме тому соціальний працівник повинен працювати з ранніми сигналами, які можуть вказувати на небезпечні зміни в колективі.

До таких сигналів належать: різке зниження активності учня, уникнення групової роботи, небажання відвідувати школу, часті скарги на самопочуття, самотність на перервах, демонстративне ігнорування однокласниками, поява образливих жартів, виключення з онлайн-спільнот класу, напруження під час спільної діяльності.

Звичайно, кожен із цих проявів окремо не завжди означає булінг. Проте їх повторюваність повинна привертати увагу фахівців. Особливо уважно потрібно ставитися до тих учнів, які мають низький соціометричний статус або не отримують підтримки від однолітків.

Раннє виявлення булінгу починається не з пошуку винних, а з уважного ставлення до змін у поведінці та взаєминах дітей.

У цьому контексті важливим інструментом є соціометрія. Вона дозволяє побачити неформальну структуру колективу, визначити учнів, які перебувають у центрі групової взаємодії, а також тих, хто залишається осторонь. Соціометричні дані не повинні використовуватися для “приклеювання ярликів” до дітей. Їхнє завдання полягає в іншому: допомогти соціальному працівнику зрозуміти, кому потрібна додаткова підтримка, де існують приховані конфлікти, які підгрупи впливають на атмосферу в класі.

Раннє виявлення ризиків повинно включати також аналіз цифрового середовища. Сучасний булінг часто не завершується після уроків. Він може продовжуватися у групових чатах, соціальних мережах, коментарях, мемах або приватних повідомленнях. Через це профілактична робота має враховувати не лише офлайн-взаємодію, а й онлайн-комунікацію учнів.

Для систематизації ознак, на які варто звертати увагу у профілактичній роботі, доцільно подати таблицю 2.5.

Таблиця 2.5

Ознаки ризику виникнення булінгу в учнівському колективі

Група ознак	**Конкретні прояви**	**Дії соціального працівника**
Соціальна ізоляція	Учень часто перебуває сам, не залучається до групової роботи, уникає спілкування	Провести індивідуальну бесіду, проаналізувати соціометричний статус, залучити до безпечної групової діяльності
Емоційні зміни	Тривожність, пригніченість, дратівливість, різке зниження активності	Організувати підтримувальну розмову, за потреби залучити психолога

Продовження таблиці 2.5

Група ознак	**Конкретні прояви**	**Дії соціального працівника**
Групове напруження	Поділ класу на підгрупи, приховані конфлікти, демонстративне ігнорування	Провести групову роботу на згуртованість і безпечну комунікацію
Вербальна агресія	Насмішки, образливі прізвиська, сарказм, приниження	Обговорити межі допустимого спілкування, організувати профілактичне заняття
Кіберризики	Образливі повідомлення, меми, виключення з чатів, публічне висміювання	Провести роботу з цифрової безпеки, залучити батьків і педагогів
Позиція спостерігачів	Учні бачать проблему, але не втручаються	Формувати навички безпечного втручання та підтримки постраждалого

Джерело: розроблено автором

Таблиця 2.5 показує, що профілактика булінгу починається з уважного спостереження за соціальним життям класу. Для соціального працівника важливо бачити не лише відкриті конфлікти, а й ті сигнали, які можуть свідчити про поступове формування небезпечної ситуації.

Наступним важливим напрямом є формування психологічно безпечного освітнього середовища. У школі дитина повинна відчувати, що її гідність захищена, а звернення по допомогу не призведе до ще більшого приниження. Якщо учні не довіряють дорослим або вважають, що на булінг “усе одно ніхто не відреагує”, профілактична система фактично не працює.

Безпечне освітнє середовище не створюється лише наказами чи правилами внутрішнього розпорядку. Воно формується щоденно: у способі спілкування педагогів з учнями, у реакції на образливі жарти, у ставленні до

“непопулярних” дітей, у тому, чи помічають дорослі мовчазне відторгнення та психологічний тиск.

Психологічна безпека у школі починається з простого відчуття: дитина знає, що її не залишать саму в ситуації приниження.

Соціальна робота у цьому напрямі повинна охоплювати кілька рівнів. Перший рівень стосується загальної профілактичної політики закладу освіти. Має бути зрозумілий алгоритм дій у разі виявлення булінгу, а всі учасники освітнього процесу повинні знати, до кого можна звернутися по допомогу. Другий рівень пов’язаний із повсякденною роботою з учнівськими колективами. Третій рівень передбачає індивідуальну підтримку дітей, які вже опинилися у складній ситуації.

Для старшокласників особливо важливо, щоб профілактика не виглядала як формальне моралізування. Їм потрібен простір для чесного обговорення реальних ситуацій: що робити, якщо тебе висміюють у чаті; як підтримати однокласника, не ставши самому об’єктом агресії; чому мовчання спостерігачів посилює проблему; як відрізнити конфлікт від систематичного цькування.

Профілактична робота має також формувати у підлітків розуміння особистих меж. Часто булінг виникає там, де учні не вміють зупиняти образливу поведінку або не усвідомлюють, що “жарт” може завдавати іншій людині болю. Тому важливо говорити не лише про відповідальність, а й про емпатію, повагу, право на безпечне спілкування.

Профілактика булінгу не буде ефективною, якщо працювати тільки з окремими учнями. Булінг розгортається у групі, тому саме учнівський колектив має бути одним із головних об’єктів соціальної роботи. Клас – це не просто сукупність дітей, а жива система взаємин, у якій є неформальні лідери, підгрупи, симпатії, конфлікти, конкуренція, підтримка або відторгнення.

Соціальний працівник повинен працювати над розвитком культури колективної відповідальності. Учні мають розуміти, що булінг підтримується не лише тими, хто безпосередньо ображає, а й тими, хто мовчить, сміється, поширює образливі матеріали або робить вигляд, що нічого не відбувається.

Особливу увагу варто приділяти роботі зі спостерігачами. Саме вони часто визначають, чи буде булінг продовжуватися. Якщо клас мовчки приймає приниження одного з учнів, агресивна поведінка отримує приховану підтримку. Якщо ж більшість демонструє неприйняття насильства, ситуація може змінитися значно швидше.

Зміна позиції спостерігачів є одним із найсильніших ресурсів профілактики булінгу.

У роботі з учнівським колективом доцільно використовувати інтерактивні форми: тренінги, групові дискусії, рольові вправи, кейс-аналіз, соціально-психологічні ігри, заняття з розвитку емпатії та навичок безпечного втручання. Такі методи дозволяють не просто повідомити інформацію, а прожити ситуацію на рівні групової взаємодії.

Наприклад, під час кейс-аналізу учні можуть обговорювати конкретну ситуацію булінгу з різних позицій: постраждалого, агресора, спостерігача, педагога, друга, батьків. Це допомагає побачити, що кожна роль має значення, а мовчання також впливає на розвиток подій.

Для узагальнення форм роботи з учнівським колективом подамо таблицю 2.6.

Таблиця 2.6

Форми соціальної роботи з учнівським колективом у профілактиці булінгу

Форма роботи	**Зміст діяльності**	**Очікуваний результат**
Тренінги згуртованості	Вправи на довіру, взаємодію, командну підтримку	Зниження соціальної дистанції між учнями
Кейс-аналіз	Обговорення реальних або змодельованих ситуацій булінгу	Краще розуміння ознак і наслідків булінгу
Групові дискусії	Обговорення меж жарту, поваги, особистих кордонів	Формування культури безпечного спілкування
Рольові вправи	Програвання ситуацій підтримки, звернення по допомогу	Розвиток навичок реагування
Заняття з емпатії	Вправи на розуміння емоцій іншої людини	Зменшення толерантності до приниження
Робота зі спостерігачами	Навчання безпечним способам підтримки постраждалого	Зменшення пасивності учнів у ситуаціях булінгу

Джерело: розроблено автором

Дані таблиці 2.6 показують, що робота з класом має бути не каральною, а розвивальною. Її мета полягає у створенні такої групової культури, де приниження не отримує підтримки.

Окремим напрямом має бути підтримка учнів, які вже зазнали булінгу або перебувають у ситуації соціального відторгнення. Така підтримка потребує делікатності, оскільки дитина може відчувати сором, страх, провину або недовіру до дорослих. Дуже небезпечно зводити допомогу лише до формального з'ясування обставин. Постраждалий учень потребує не тільки захисту, а й відновлення почуття безпеки.

Соціальний працівник має допомогти дитині зрозуміти, що вона не винна у приниженні, яке щодо неї відбувалося. Це надзвичайно важливо, адже підлітки нерідко внутрішньо приймають негативні оцінки однолітків і починають сумніватися у власній цінності. Тому підтримка має включати індивідуальні бесіди, психологічне консультування, залучення до безпечної групової діяльності та поступове відновлення соціальних зв'язків.

Допомога постраждалому учню повинна бути спрямована не лише на припинення булінгу, а й на повернення відчуття гідності, захищеності та прийняття.

Водночас важливо не робити постраждалого учня "центром публічної уваги" без його згоди. Надмірне обговорення ситуації у класі може посилити емоційний дискомфорт. Потрібен обережний підхід, у якому захист дитини поєднується з повагою до її приватності.

Соціальна підтримка повинна включати також роботу з батьками постраждалого учня. Батькам важливо пояснити, як підтримувати дитину без тиску, звинувачень або панічних реакцій. Дорослі не завжди знають, як правильно діяти, коли дитина стала жертвою булінгу. Одні реагують надто різко, інші намагаються применшити проблему. Обидві крайності можуть нашкодити.

Профілактика булінгу передбачає також роботу з учнями, які проявляють агресивну або принижувальну поведінку. Важливо, щоб така робота не зводилася лише до покарання.

Безумовно, агресивна поведінка повинна мати чіткі наслідки, однак соціальна робота має також з'ясувати причини такої поведінки та допомогти підлітку змінити спосіб взаємодії з іншими.

Агресивна поведінка у підлітковому середовищі може бути пов'язана з потребою у самоствердженні, бажанням отримати владу у групі, внутрішньою невпевненістю, копіюванням моделей поведінки, які дитина бачить удома або в онлайн-просторі. Іноді підліток сам не усвідомлює повною мірою наслідків своїх дій, особливо якщо група підкріплює його поведінку сміхом або мовчазною згодою.

Соціальний працівник повинен допомогти такому учню побачити реальні наслідки його поведінки, навчитися розпізнавати межі іншої людини, розвивати емпатію та відповідальність. Тут можуть бути корисними індивідуальні консультації, відновні бесіди, робота з емоційною саморегуляцією, залучення батьків та педагогів.

Важливо уникати публічного приниження учня, який проявив агресію. Якщо дорослі відповідають приниженням на приниження, вони фактично відтворюють ту саму модель насильницької взаємодії. Дисциплінарні заходи мають бути чіткими, але не принизливими.

Педагоги щодня перебувають поруч з учнями, тому саме вони часто першими можуть помітити зміни у поведінці дитини або напруження у класі. Проте для цього вчителям потрібні не лише уважність, а й розуміння природи булінгу. Часто проблема ускладнюється тим, що дорослі сприймають цькування як "звичайні дитячі конфлікти" або вважають, що діти самі повинні розібратися.

Таке ставлення небезпечне. Якщо систематичне приниження називати конфліктом, постраждала дитина фактично залишається без захисту. Конфлікт передбачає відносну рівність сторін, тоді як булінг пов'язаний із повторюваним

тиском і нерівністю сил. Це розмежування має бути зрозумілим кожному педагогу.

Педагогічний колектив має бути не стороннім спостерігачем, а активним учасником створення безпечного освітнього середовища.

Доцільно проводити для педагогів навчальні зустрічі, супервізійні обговорення складних випадків, тренінги з ненасильницької комунікації та розпізнавання прихованих форм булінгу. Учитель повинен знати, як реагувати на образливі жарти, як підтримати учня, як не погіршити ситуацію необережним коментарем, як діяти у разі кібербулінгу.

Для узагальнення ролі педагогів у профілактиці булінгу подамо таблицю 2.7.

Таблиця 2.7

Роль педагогів у профілактиці булінгу

Напрям участі педагогів	**Зміст діяльності**
Спостереження за мікрокліматом класу	Виявлення ознак ізоляції, конфліктів, принижувальних жартів
Реагування на перші прояви тиску	Негайне припинення образливої поведінки без публічного приниження учнів
Підтримка постраждалого	Створення умов, у яких дитина не залишається сам на сам із проблемою
Співпраця із соціальним працівником	Передача інформації про ризикові ситуації та участь у профілактичних заходах
Робота з класом	Формування культури поваги, взаємодопомоги та відповідальності
Підвищення власної компетентності	Участь у тренінгах, консультаціях, методичних зустрічах

Джерело: розроблено автором

Таблиця 2.7 демонструє, що педагог відіграє одну з ключових ролей у профілактиці булінгу, оскільки саме від його щоденної реакції часто залежить, чи буде агресивна поведінка зупинена на ранньому етапі.

Профілактика булінгу неможлива без залучення батьків. Сім’я значною мірою формує у дитини уявлення про повагу, межі, агресію, відповідальність і способи вирішення конфліктів. Водночас батьки не завжди знають, як

розпізнати булінг або як реагувати, якщо їхня дитина стала постраждалою, спостерігачем чи ініціатором приниження.

У роботі з батьками важливо уникати звинувачувального тону. Якщо дорослі одразу відчувають, що їх засуджують, вони часто починають захищатися, заперечувати проблему або перекладати відповідальність на школу. Натомість ефективною є партнерська позиція, у якій батькам пояснюють, що профілактика булінгу є спільною справою.

Соціальний працівник може організовувати батьківські зустрічі, консультації, інформаційні пам’ятки, групові обговорення, індивідуальні бесіди у складних випадках. Особливу увагу варто приділяти темам цифрової безпеки, емоційної підтримки дитини та ненасильницької комунікації у сім’ї.

Батькам важливо пояснювати, що насторожити можуть такі ознаки: дитина не хоче йти до школи, стала замкнутою, різко змінила настрій, приховує телефон, болісно реагує на повідомлення, втратила друзів, часто скаржиться на самопочуття, уникає розмов про клас. Такі сигнали не варто ігнорувати.

Батьківська підтримка має бути для дитини місцем безпеки, а не ще одним джерелом страху чи сорому.

Окремого значення набуває профілактика кібербулінгу. Старшокласники активно спілкуються у цифровому середовищі, і значна частина міжособистісних конфліктів переходить у соціальні мережі або месенджери. Проблема полягає в тому, що онлайн-приниження може тривати постійно, не обмежуючись шкільним простором. Постраждала дитина фактично не має місця, де можна повністю відсторонитися від ситуації.

Кібербулінг може проявлятися через образливі повідомлення, поширення фото без згоди, меми, плітки, виключення з групових чатів, анонімні коментарі, публічне висміювання. Частина підлітків не усвідомлює, що цифрові дії мають реальні емоційні наслідки. Тому профілактика має включати розвиток цифрової етики.

Учнів потрібно навчати не лише правилам безпеки в інтернеті, а й відповідальності за онлайн-поведінку. Варто обговорювати питання

приватності, згоди, наслідків поширення інформації, меж жарту у цифровому середовищі, способів фіксації доказів кібербулінгу та звернення по допомогу.

На основі результатів дослідження можна визначити такі практичні рекомендації для закладів освіти та фахівців соціальної сфери:

1. Проводити регулярну діагностику соціально-психологічного клімату в учнівських колективах.
2. Використовувати соціометрію для виявлення учнів із низьким рівнем соціального прийняття.
3. Організовувати системні тренінги згуртованості та безпечної комунікації.
4. Проводити кейс-заняття з аналізу реальних ситуацій булінгу.
5. Формувати у підлітків навички безпечного втручання у ситуаціях психологічного тиску.
6. Працювати зі спостерігачами булінгу як з важливою групою профілактичного впливу.
7. Забезпечувати індивідуальну підтримку учнів, які зазнали булінгу або перебувають у ситуації соціальної ізоляції.
8. Проводити роботу з учнями, які проявляють агресивну поведінку, поєднуючи відповідальність і корекційну підтримку.
9. Залучати батьків до профілактичної роботи через консультації, зустрічі та просвітницькі матеріали.
10. Розвивати цифрову культуру учнів і профілактику кібербулінгу.
11. Підвищувати компетентність педагогів щодо розпізнавання прихованих форм булінгу.
12. Створити зрозумілий алгоритм реагування на випадки булінгу у закладі освіти.

Для узагальнення практичних напрямів профілактики доцільно подати таблицю 2.8.

Таблиця 2.8

Практичні напрями вдосконалення профілактики булінгу засобами соціальної роботи

Напрям профілактики	**Зміст роботи**	**Очікуваний результат**
Діагностика взаємин	Соціометрія, спостереження, бесіди, аналіз мікроклімату	Раннє виявлення ризиків булінгу
Робота з класом	Тренінги, дискусії, кейс-аналіз, вправи на емпатію	Зниження рівня агресії та соціальної дистанції
Підтримка постраждалих	Індивідуальні бесіди, психологічна допомога, відновлення соціальних зв'язків	Повернення відчуття безпеки
Робота з агресорами	Корекційні бесіди, розвиток емпатії, відповідальність за поведінку	Зменшення повторних проявів булінгу
Робота зі спостерігачами	Навчання безпечній підтримці, розвиток активної позиції	Зниження мовчазної підтримки булінгу
Залучення педагогів	Навчання, методичні зустрічі, спільне реагування	Узгоджені дії дорослих
Робота з батьками	Консультації, просвіта, підтримка сімей	Посилення сімейної підтримки дитини
Профілактика кібербулінгу	Заняття з цифрової етики та онлайн-безпеки	Безпечніша поведінка в інтернеті

Джерело: розроблено автором

Для наочного представлення комплексної моделі профілактики булінгу засобами соціальної роботи доцільно подати схему (рис. 2.5.)

Рис. 2.5. Комплексна модель профілактики булінгу засобами соціальної роботи

Аналіз схеми показує, що ефективна профілактика булінгу можлива лише за умови поєднання індивідуальної, групової, сімейної та інституційної роботи. Якщо хоча б один із цих компонентів випадає, система підтримки стає слабшою.

Отже, вдосконалення профілактики булінгу засобами соціальної роботи має бути спрямоване на створення цілісної системи підтримки учнів. У центрі цієї системи повинні перебувати дитина, її безпека, гідність та право на поважне ставлення. Булінг не можна подолати лише заборонами або покараннями. Потрібно змінювати культуру взаємодії, навчати дітей емпатії, підтримувати тих, хто опинився у ситуації відторгнення, і формувати у школі атмосферу, де приниження не замовчується та не виправдовується.

Найефективнішою є така профілактика, у якій кожен учасник освітнього процесу розуміє свою відповідальність: учень не підтримує приниження, педагог вчасно реагує, батьки не знецінюють переживання дитини, а соціальний працівник координує систему допомоги та підтримки.

Висновки до 2 розділу

У другому розділі було проведено емпіричне дослідження особливостей профілактики булінгу в освітньому середовищі. Основна увага зосереджена на вивченні міжособистісних взаємин старшокласників, рівня соціального прийняття учнів у колективі, проявів соціальної ізольованості та чинників, які можуть підвищувати ризик виникнення булінгу.

Дослідження проводилося на базі ліцеїв м. Миколаїв. У ньому взяли участь 45 учнів старших класів віком від 15 до 17 років, серед яких були хлопці та дівчата. Для збору емпіричної інформації було використано метод соціометрії та метод кейс-аналізу. Соціометрія дала змогу виявити особливості міжособистісної взаємодії у класному колективі, а кейс-аналіз допоміг

дослідити, як учні сприймають ситуації булінгу та як оцінюють можливі способи реагування на них.

За результатами соціометричного дослідження встановлено, що більшість учнів мають середній рівень соціального прийняття у колективі. Водночас частина старшокласників демонструє низький рівень включення у групову взаємодію або ознаки соціальної ізольованості. Саме ці учні потребують особливої уваги з боку соціального працівника, психолога та педагогічного колективу, оскільки соціальна ізоляція може підвищувати ризик психологічного тиску, відторгнення та прихованих форм булінгу.

Результати кейс-аналізу показали, що більшість старшокласників загалом усвідомлюють негативний характер булінгу, однак не всі здатні чітко відрізнити булінг від звичайного конфлікту або жарту. Частина учнів схильна сприймати окремі прояви психологічного тиску, зокрема насмішки, ігнорування чи образливі коментарі в онлайн-середовищі, як звичну частину підліткового спілкування. Це вказує на потребу в системній профілактичній роботі, спрямованій на розвиток емпатії, культури безпечної комунікації та нетерпимості до приниження.

Проведений кореляційний аналіз за допомогою коефіцієнта рангової кореляції Спірмена підтвердив наявність взаємозв’язку між рівнем міжособистісної взаємодії учнів та проявами булінгу. Встановлено, що зі зниженням рівня соціального прийняття та згуртованості колективу ризик поширення булінгу зростає. Найбільш несприятливим фактором виявилася соціальна ізольованість учнів, яка посилює психологічну вразливість підлітка та може створювати умови для його відторгнення у групі.

На основі отриманих результатів було визначено напрями вдосконалення профілактики булінгу засобами соціальної роботи. До них належать раннє виявлення ризиків, регулярна діагностика соціально-психологічного клімату в учнівському колективі, робота зі спостерігачами булінгу, підтримка постраждалих учнів, корекційна робота з підлітками, які проявляють агресивну поведінку, залучення педагогів і батьків, а також профілактика кібербулінгу.

Особливе значення має створення психологічно безпечного освітнього середовища. Профілактика булінгу не може обмежуватися окремими бесідами чи формальними заходами. Вона повинна бути постійною, послідовною та включати всіх учасників освітнього процесу. Ефективна соціальна робота має бути спрямована не лише на припинення проявів булінгу, а й на формування культури поваги, підтримки та відповідального ставлення одне до одного.

Таким чином, проведене дослідження підтвердило, що профілактика булінгу в закладах освіти потребує комплексного підходу. Найбільш результативною є така модель соціальної роботи, яка поєднує діагностику міжособистісних взаємин, раннє реагування на ознаки соціальної ізоляції, групову роботу з учнями, підтримку постраждалих, співпрацю з батьками та педагогами. Саме така система дає змогу не лише реагувати на окремі випадки булінгу, а й поступово змінювати атмосферу в освітньому середовищі.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі було досліджено особливості профілактики булінгу в освітньому середовищі засобами соціальної роботи. Проведений теоретичний і практичний аналіз дав змогу встановити, що булінг сьогодні є не просто окремим проявом конфліктної поведінки між учнями, а складним соціально-психологічним явищем, яке впливає на емоційний стан дитини, її самооцінку, соціальну адаптацію та відчуття безпеки у закладі освіти. Особливо небезпечним є те, що булінг часто має прихований характер і може тривалий час залишатися непоміченим дорослими.

У процесі теоретичного аналізу було з’ясовано, що булінг відрізняється від звичайного конфлікту систематичністю, нерівністю сил між учасниками та цілеспрямованим психологічним або фізичним тиском. Встановлено, що у сучасному освітньому середовищі булінг може проявлятися у фізичній, вербальній, психологічній, соціальній, економічній та цифровій формах. Особливої уваги потребує кібербулінг, оскільки цифрове середовище робить психологічний тиск майже безперервним і значно ускладнює процес своєчасного реагування.

У роботі було визначено, що причини виникнення булінгу мають комплексний характер. До них належать несприятливий психологічний клімат у колективі, низький рівень емпатії, прагнення частини підлітків до домінування, сімейні проблеми, дефіцит емоційної підтримки, агресивні моделі поведінки в оточенні та недостатній рівень культури ненасильницького спілкування. Окремо встановлено, що сучасні соціальні умови, зокрема воєнний стрес, інформаційне перевантаження та загальна емоційна напруженість, також можуть посилювати конфліктність у підлітковому середовищі.

Під час аналізу соціальної роботи як засобу профілактики булінгу було доведено, що її ефективність залежить від системності, комплексності та постійної взаємодії всіх учасників освітнього процесу. Соціальна робота у цьому напрямі має охоплювати діагностичну, профілактичну, консультативну,

корекційну, просвітницьку та соціально-педагогічну діяльність. Особливо важливим є раннє виявлення ознак психологічного неблагополуччя, соціальної ізоляції, прихованих конфліктів та напруження у класному колективі.

У роботі також було розглянуто нормативно-правові основи організації профілактики булінгу в закладах освіти. Встановлено, що сучасне законодавство України орієнтує заклади освіти на забезпечення безпечного освітнього середовища, захист прав дитини, недопущення дискримінації та створення механізмів реагування на випадки булінгу. Водночас було з’ясовано, що ефективність нормативно-правових механізмів значною мірою залежить від їх практичної реалізації. Формальний підхід, замовчування проблеми або недостатня взаємодія між педагогами, батьками та фахівцями соціальної сфери знижують результативність профілактичної роботи.

Практична частина дослідження була спрямована на вивчення рівня поширення булінгу в освітньому середовищі та визначення особливостей міжособистісної взаємодії учнів. Емпіричне дослідження проводилося серед 45 учнів старших класів ліцеїв м. Миколаїв віком від 15 до 17 років. Для збору емпіричної інформації було використано метод соціометрії та метод кейс-аналізу, а для обробки результатів застосовано методи математичної статистики, зокрема коефіцієнт рангової кореляції Спірмена.

Результати соціометричного дослідження показали, що більшість учнів мають середній рівень соціального прийняття у колективі. Водночас частина старшокласників демонструє низький рівень включення у групову взаємодію або ознаки соціальної ізольованості. Саме ці учні перебувають у зоні підвищеного ризику, оскільки соціальна ізоляція може сприяти виникненню психологічного тиску, відторгнення та прихованих форм булінгу. Отримані результати підтвердили необхідність регулярного моніторингу соціально-психологічного клімату в учнівських колективах.

Кейс-аналіз дав змогу дослідити, як старшокласники сприймають різні ситуації булінгу. Було встановлено, що значна частина учнів загалом усвідомлює негативний характер булінгу, однак не всі здатні чітко розмежувати

булінг, звичайний конфлікт і жарт. Частина підлітків схильна сприймати насмішки, ігнорування, саркастичні коментарі або образливі дії в онлайн-середовищі як звичні прояви спілкування. Це свідчить про потребу у формуванні культури безпечної комунікації, розвитку емпатії та нетерпимого ставлення до приниження.

Проведений кореляційний аналіз підтвердив наявність взаємозв'язку між рівнем міжособистісної взаємодії учнів та проявами булінгу. Встановлено, що зі зниженням рівня соціального прийняття і згуртованості колективу ризик поширення булінгу зростає. Найбільш несприятливим фактором виявилася соціальна ізольованість, яка посилює психологічну вразливість підлітка та може створювати умови для його відторгнення у групі.

На основі результатів дослідження було визначено напрями вдосконалення профілактики булінгу засобами соціальної роботи. До них належать раннє виявлення ризиків, регулярна діагностика міжособистісних взаємин, робота з учнівським колективом, підтримка постраждалих, корекційна робота з учнями, які проявляють агресивну поведінку, залучення педагогів і батьків, профілактика кібербулінгу та створення психологічно безпечного освітнього середовища.

Особливе значення має робота зі спостерігачами булінгу. Саме позиція мовчазного спостереження часто підтримує існування психологічного тиску у класі. Тому профілактична діяльність повинна формувати в учнів навички безпечного втручання, підтримки постраждалих та відповідального ставлення до атмосфери у колективі. Не менш важливою є робота з педагогами, оскільки саме вони можуть першими помітити зміни у поведінці учнів, приховане відторгнення або напруження у класі.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання отриманих результатів у діяльності соціальних працівників, соціальних педагогів, практичних психологів, класних керівників та адміністрації закладів освіти. Запропоновані напрями профілактики можуть бути застосовані під час розроблення програм безпечного освітнього середовища, проведення тренінгів,

соціометричного моніторингу, кейс-занять, профілактичних заходів і роботи з батьками.

Таким чином, проведене дослідження підтвердило, що профілактика булінгу в закладах освіти потребує комплексного, системного та людяного підходу. Ефективна соціальна робота має бути спрямована не лише на припинення окремих випадків агресії, а й на формування культури поваги, довіри, підтримки та безпечної взаємодії між усіма учасниками освітнього процесу. Саме створення психологічно безпечного середовища є головною умовою зниження ризику булінгу та збереження емоційного благополуччя учнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агарков О. А., Арабаджиєв Д. Ю., Єрохина Т. В. Технології соціальної роботи : навч. посіб. Запоріжжя : Мотор Січ, 2015. 487 с.

2. Андрієнкова В. Л., Байдик К., Войцях Т. В. Запобігання та протидія проявам насильства : діяльність закладів освіти : навч.-метод. посіб. Київ : Нічога С. О., 2020. 196 с.

3. Бакуліна О. С., Тернопільська В. І. Актуальність питання соціальної політики в Україні. *Східна Європа : економіка, бізнес та управління. 2020*. № 1. С. 191-194.

4. Безп'ятчук Ж. Булінг у школі : чому українські діти такі жорстокі? URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-44425003 (дата звернення: 06.04.2026)

5. Берзіня О. О. Профілактика виникнення та подолання виявів булінгу в дитячому середовищі. *Основи здоров'я.* 2018. № 7. С. 2–8.

6. Бондар В., Лях Т., Нохріна І. Системний підхід до профілактики булінгу в закладі загальної середньої освіти. *Ввічливість. Humanitas.* 2023. № 2. С. 3–11.

7. Бриндіков Ю. Соціально-педагогічна профілактика булінгу в підлітковому середовищі. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2021 № 40. С. 224-227.

8. Брухлей А. М. Булінг у підлітковому середовищі. Психологопедагогічні координати розвитку особистості : зб. наук. матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф. (1-2 червня 2023 р. Полтава). Полтава : Національний університет імені Юрія Кондратюка, 2023. С. 34-38.

9. Булейко В. М. Організація виховної роботи у закладах освіти україни з питань профілактики булінгу. Актуальні питання методики викладання загальноосвітніх дисциплін в умовах реформування ЗФПО : матер. Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Київ, 2 листопада 2021 року). Київ, 2022. С. 59-63.

10. Горемикіна Ю. В. Формалізація даних та методичні підходи у контексті оцінки ефективності соціальних послуг. *Механізм регулювання економіки*. 2012. № 1. С. 188-195.

11. Грішин Е. Складна життєва ситуація як передумова формування резильєнтності особистості. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди.* 2021. № 65. С. 25-41.

12. Гунько А. Ю., Веретенко Т. Г. Потенціал інформаційно-комунікаційних технологій у соціально-педагогічній профілактиці булінгу серед підлітків в загальноосвітньому навчальному закладі. *Науковий вісник Київського університету імені Бориса Грінченка.* 2015. № 4. С. 2-9.

13. Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти : Наказ Міністерства освіти та науки України від 28.12.2019 № 1646. URL: https://mon.gov.ua/ua/npa/deyaki-pitannya-reaguvannya-na-vipadki-bulinguckuvannya-ta-zastosuvannya-zahodiv-vihovnogo-vplivu-v-zakladah-osviti (дата звернення: 06.04.2026)

14. Дітковська Л. А. Формування цифрової компетентності майбутніх соціальних працівників. *Наукові записки НДУ.* 2021. № 199. С. 109-114.

15. Дорожко І. І., Малихіна О. Є., Туріщева Л. В. Насильство. Булінг. Проблема в запитаннях та відповідях : монографія. Харків : ВГ «Основа», 2019. 144 с.

16. Журавель Т. В. Соціальна профілактика як напрям соціально-педагогічної діяльності : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2013. 312 с.

17. Ілініч С. Ю., Ляшкова Н. О. Професійна компетентність фахівців соціальної сфери як соціодидактична проблема. *Молодий вчений.* 2016. № 4. С. 85-97.

18. Кацавець Р. С. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Алерта, 2019. 112 с.

19. Кашкарьова Л. Програма профілактики булінгу в закладах загальної середньої освіти. Соціально-освітні домінанти професійної підготовки фахівців соціальної сфери та інклюзивної освіт : зб. наук. ст. Бердянськ : Бердянський державний педагогічний університет, 2019. С. 188-195.

20. Киричук І. С., Турчина І. С., Лимар Ю. М. Профілактика булінгу в шкільному середовищі. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя.* 2020. № 3. С. 64-70.

21. Козирєв М. П. Соціальна педагогіка : навч. посіб. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. 352 с.

22. Коляда Н., Левченко Н. Технології соціальної роботи : навч. посіб. Умань : «ВІЗАВІ», 2018. 337 с.

23. Кормило О. Явище булінгу в освітньому просторі. *Проблеми гуманітарних наук.* 2015. № 37. С. 174–187.

24. Кривоконь Н. І. Проблеми соціальної роботи та соціальної політики в Україні : навч. посіб. Чернігів : Чернігівський державний технологічний університет, 2012. 320 с.

25. Куряча С. В. Профілактика булінгу серед підлітків у закладах загальної середньої освіти. Сучасні реалії та перспективи соціального виховання особистості в різних соціальних інституціях : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 22 листопада 2019 р.). Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2019. С. 60-61.

26. Лалак Н. В., Пеняк В. В. Шкільний булінг як актуальна педагогічна проблема сьогодення. *Молодий вчений.* 2019. № 1. С. 132-136.

27. Лукашевич М. П., Семигіна Т. В. Соціальна робота : теорія і практика : навч. посіб. Київ : Караван, 2015. 323 с.

28. Мачуліна І. І., Познанська К. В. Теорія соціальної роботи : конспект лекцій для студентів спеціальності «Соціологія». Камянське : ДДТУ, 2018. 80 с.

29. Маннапова К. Р. Роль життєстійкості у подоланні складних життєвих ситуацій. *Теорія і практика сучасної психології.* 2019. № 1. С. 75-78.

30. Михайленко О. В. Соціально-педагогічна підтримка дітей та підлітків, що опинилися у складних життєвих обставинах: теоретичні аспекти. URL: http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/862/1/ (дата звернення: 06.04.2026)

31. Носач Я. Упередження та профілактика булінгу серед дітей підліткового віку. *Сучасна психологія: проблеми та перспективи : зб. наук. пр. Ізмаїл :* РВВ ІДГУ, 2021. С. 99-105.

32. Нохріна І. С. Соціально-педагогічна профілактика булінгу серед підлітків в закладах загальної середньої освіти. Актуальні проблеми сучасної психологічної науки: виклики сучасності : матеріали Всеукраїнської студентської інтернет-конференції (м. Житомир, 10 жовтня 2022р.). Житомир : Вид-во ЖДУімені Івана Франка, 2022. С. 128-129.

33. Омельченко С. О., Тернопільська В. І., Чернуха Н. М. Соціальна робота : реалії та виклики часу : навч.-метод. посіб. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2021. 219 с.

34. Опалюк Т. Морально-ціннісні пріоритети професійного розвитку соціального працівника. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2020. № 27. С. 126-129.

35. Орешета Ю. В. Фахівці із соціальної роботи як ключові суб'єкти сфери соціальної роботи. *Грані.* 2014. № 4. С. 124-129.

36. Павелків Р. В. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Кондор Видавництво, 2015. 469 с.

37. Петрухан-Щербакова Л. Ю. Поняття «ефективності» в соціальній роботі у спадщіні Мері Елен Річмонд. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* 2017. № 1. С. 20-23.

38. Поляничко А., Захарченко М. Профілактика булінгу у шкільному середовищі. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/29963/1/40_Poljanuchko_Zaxarchenko.pdf (дата звернення: 06.04.2026)

39. Поляничко А. О. Технології соціальної роботи і соціальної допомоги в умовах трансформаційного періоду : навч.-метод. посіб. Суми : ФОП Цьома, 2020. 336 с.

40. Провоторова Н. В. Комунікативна культура соціального працівника як чинник його професійної компетентності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології.* 2015. № 1. С. 314-322.

41. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України від 18.12.2018 № 2657-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text (дата звернення: 06.04.2026)

42. Про затвердження нової редакції кваліфікаційної характеристики професії «Фахівець із соціальної роботи» : наказ Міністерства соціальної політики України від 25.05.2012 року № 324. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va309739-12 (дата звернення: 06.04.2026)

43. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII зі змінами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19 (дата звернення: 06.04.2026)

44. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21.06.2001. № 2558-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14 (дата звернення: 06.04.2026)

45. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019. № 2671-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text (дата звернення: 06.04.2026)

46. Рудкевич Н. І. Методика соціально-педагогічної роботи : навч.-метод. посіб. Львів : Растр-7, 2021. 324 с.

47. Семигіна Т. Сучасна соціальна робота : навч. посіб. Київ : Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2020. 275 с.

48. Сергієні О. В., Варакута М. Л., Рубан І. А. Соціально-психологічна характеристика та профілактика булінгу як форми девіантної поведінки. Science, innovations and education: problems and prospects : the 6 th International scientific and practical conference (January 13-15, 2022, Tokyo, Japan). Tokyo : CPN Publishing Group, 2022. С. 468-477.

49. Соболь Є. Ю., Корнійченко А. О. Булінг в освітньому середовищідетермінанти та форми. *Наукові записки НДУ.* 2020. № 8. С. 4-9.

50. Сорочан Д. О. Булінг: поняття, історія існування, характеристика. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2019. № 6. С. 12-19.

51. Соціальний працівник. URL: https://dnp.dcz.gov.ua/ (дата звернення: 06.04.2026)

52. Столярова Н. Соціально-педагогічна діяльність з профілактики булінгу серед підлітків у закладах загальної середньої освіти. Актуальні проблеми досліджень у галузі соціальної педагогіки і соціальної роботи : матеріали міжвузівської дистанційної науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти (19 травня 2021 року, м. Харків). Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. С. 70-71.

53. Стремецька В. О., Алєксєєнко Г. О. Булінг у підліткових шкільних коллективах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2014. № 31. С. 177-179.

54. Тюптя А. Т., Іванова І. В. Соціальна робота : теорія і практика : навч. посіб. Київ : ВМУРОЛ «Україна», 2004. 408 с.

55. Хараджи М. В., Пархомович В. В. Особливості шкільного булінгу в підлітковому середовищі. *Перспективи та інновації науки.* 2022. № 11. С. 348355.

56. Харитонова М. О. Профілактика булінгу в підлітковому середовищі в закладах загальної середньої освіти. Актуальні проблеми досліджень у галузі соціальної педагогіки і соціальної роботи : матеріали всеукраїнської науковопрактичної конференції здобувачів вищої освіти (19 травня 2023 року, м. Харків). Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2023. С. 192-193.

57. Шевелева М. О. Сутність соціальних проблем неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах. *Наукові записки кафедри педагогіки*. 2014. № 35. С. 196-202.

58. Ячменьова Д. С. Профілактика булінгу серед підлітків у закладі загальної середньої освіти. Сучасні реалії та перспективи соціального виховання особистості в різних соціальних інституціях : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 25 листопада 2021 р.). Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. С. 125-126.

ДОДАТКИ

Додаток А

Соціометрична методика дослідження міжособистісних взаємин у колективі

Інструкція для учнів

Шановні учасники дослідження!

Вам пропонується відповісти на кілька запитань, пов'язаних із взаєминами у вашому класному колективі. Уважно прочитайте кожне запитання та запишіть прізвища або номери учнів, яких ви обираєте.

Дослідження є анонімним. Отримані результати будуть використані лише в узагальненому вигляді для наукового дослідження. Правильних або неправильних відповідей немає. Важливо, щоб ваші відповіді були щирими.

Соціометрична картка

№	Запитання	Відповідь
1.	З ким із однокласників ви найбільше хотіли б працювати над спільним навчальним проєктом? (оберіть 3 осіб)	1. _____ 2. _____ 3. _____
2.	З ким із класу вам найприємніше спілкуватися у вільний час? (оберіть 3 осіб)	1. _____ 2. _____ 3. _____
3.	До кого з однокласників ви могли б звернутися по допомогу у складній ситуації? (оберіть 3 осіб)	1. _____ 2. _____ 3. _____
4.	З ким із класу ви найменше хотіли б працювати разом? (оберіть не більше 3 осіб)	1. _____ 2. _____ 3. _____
5.	З ким із класу вам найскладніше спілкуватися? (оберіть не більше 3 осіб)	1. _____ 2. _____ 3. _____
6.	Хто з учнів класу, на вашу думку, користується найбільшим авторитетом серед однокласників? (оберіть 3 осіб)	1. _____ 2. _____ 3. _____
7.	Хто з учнів класу найчастіше залишається осторонь колективу? (оберіть не більше 3 осіб)	1. _____ 2. _____ 3. _____
8.	З ким із класу ви хотіли б проводити більше часу поза школою? (оберіть 3 осіб)	1. _____ 2. _____ 3. _____

Бланк для обробки результатів соціометрії

№ учня	Кількість позитивних виборів	Кількість негативних виборів	Соціометричний статус
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			
8			
9			
10			
11			
12			
13			
14			
15			
16			
17			
18			
19			
20			
21			
22			
23			
24			
25			
26			
27			
28			
29			
30			

Додаток Б

Програма кейс-аналізу проявів булінгу в освітньому середовищі

Мета методики

Дослідити особливості проявів булінгу в освітньому середовищі, визначити характер реагування учасників освітнього процесу на ситуації психологічного тиску та оцінити ефективність соціально-профілактичної роботи у закладах освіти.

Інструкція для учасників

Уважно ознайомтеся із запропонованими ситуаціями. Після прочитання кожного кейсу дайте відповіді на запитання та висловіть власну думку щодо ситуації.

Під час виконання завдань важливо:

– відповідати щиро;

– не боятися висловлювати власну думку;

– орієнтуватися на власне бачення ситуації.

Правильних або неправильних відповідей немає.

Кейс 1

Ситуація соціального відторгнення

Учениця 10 класу протягом тривалого часу залишається осторонь колективу. Однокласники рідко залучають її до спільної діяльності, не запрошують до групових чатів та часто ігнорують під час спілкування. Поступово дівчина стала менш активною на уроках, перестала брати участь у шкільних заходах та почала уникати спілкування з іншими учнями.

Питання до кейсу

№	Запитання	Відповідь
1.	Чи можна вважати цю ситуацію проявом булінгу? Чому?	_____
2.	Які ознаки психологічного тиску ви помітили?	_____
3.	Як така ситуація може впливати на	_____

	емоційний стан підлітка?	
4.	Чому однокласники можуть уникати підтримки дівчини?	_____
5.	Якою має бути реакція класного керівника або соціального працівника?	_____
6.	Що могло б допомогти покращити ситуацію у колективі?	_____

Кейс 2

Ситуація кібербулінгу

Учень 11 класу став об’єктом насмішок у соціальних мережах. Декілька однокласників почали поширювати образливі меми та коментарі про нього у спільному чаті. Частина учнів підтримувала це жартами, інші не втручалися. Сам хлопець перестав активно спілкуватися з однокласниками та почав пропускати заняття.

Питання до кейсу

№	Запитання	Відповідь
1.	Які прояви кібербулінгу присутні у ситуації?	_____
2.	Чому учасники чату могли не втручатися у ситуацію?	_____
3.	Як кібербулінг може впливати на психологічний стан підлітка?	_____
4.	Які дії могли б допомогти припинити ситуацію?	_____
5.	Якою має бути реакція педагогів та батьків?	_____
6.	Чому підлітки інколи сприймають кібербулінг як «жарт»?	_____

Кейс 3

Ситуація групового психологічного тиску

Новий учень після переходу до іншого ліцею зіткнувся з постійними насмішками через зовнішність та манеру спілкування. Декілька учнів почали демонстративно висміювати його відповіді на уроках. Частина класу сміялася разом із ними, хоча відкритих конфліктів не виникало.

Питання до кейсу

№	Запитання	Відповідь
1.	Які ознаки булінгу простежуються у ситуації?	_____
2.	Яку роль у ситуації відіграє групова підтримка агресивної поведінки?	_____
3.	Чому деякі учні можуть підтримувати насмішки?	_____
4.	Як така ситуація може вплинути на адаптацію нового учня?	_____
5.	Що мав би зробити педагог у цій ситуації?	_____
6.	Які профілактичні заходи допомогли б уникнути подібних ситуацій?	_____

Картка аналізу кейсів для дослідника

Критерій аналізу	Характеристика відповідей
Розуміння учнями проблеми булінгу	Високе / середнє / низьке
Усвідомлення наслідків психологічного тиску	Так / частково / ні
Готовність підтримувати постраждалого	Висока / середня / низька
Ставлення до кібербулінгу	Негативне / нейтральне / толерантне
Рівень емпатії	Високий / помірний / низький
Готовність звертатися по допомогу	Так / частково / ні
Розуміння ролі педагогів та батьків	Сформоване / частково сформоване / несформоване

Критерії оцінювання результатів кейс-аналізу

Показник	Характеристика
Високий рівень усвідомлення проблеми	Учень розуміє ознаки булінгу, його наслідки та необхідність підтримки постраждалих
Середній рівень усвідомлення	Учень частково розуміє проблему, однак не завжди готовий активно реагувати
Низький рівень усвідомлення	Булінг сприймається як «жарт» або звичайний конфлікт
Високий рівень емпатії	Проявляється готовність підтримати інших та втрутитися у ситуацію
Низький рівень емпатії	Переважає позиція пасивного спостерігача